

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

R.RASULOV, Q.MO‘YDINOV

**O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI
VA NOTIQLIK SAN‘ATI**

(O‘quv qo‘llanma)

TOSHKENT – 2020

UO‘K: 371.2(072)

KBK 74.200.51

R-87

R-87

R.Rasulov, Q.Mo‘ydinov. O‘qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san’ati. –T.: «Fan va texnologiya», 2020, 124 bet.

ISBN 978–9943–6158–0–9

O‘quv qo‘llanmada nutq madaniyati, nutqning kommunikativ sifatlari, til va nutq, adabiy til kabi masalalar haqida fikr yuritiladi. Nutq madaniyatiga oid nazariy ma’lumotlar amaliyot bilan mustahkamlanadi, xalq og‘zaki ijodidan namunalar keltiriladi.

Shuningdek, ishda notiqlik san’ati tarixi haqida ham ma’lumot keltiriladi. Buyuk allomalarning notiqlik san’ati haqidagi fikirlari beriladi.

O‘quv qo‘llanma Chirchiq davlat pedagogika instituti talabalari: bakalavr va magistrleri uchun mo‘ljallangan. Ayni vaqtda qo‘llanmadan nutq madaniyati va notiqlik san’ati muammolari bilan shug‘ullanuvchilar va qiziquvchilar ham foydalanishi mumkin.

UO‘K: 371.2(072)

KBK 74.200.51

Mas‘ul muharrir:

I.Yo‘ldoshev – filologiya fanlari doktori, prof.

Taqrizchi:

S.Muhamedova – filologiya fanlari doktori, prof.

O‘quv qollanma Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti kengashining 2019-yil 28-dekabridagi 12/1-yig‘ilish qaroriga ko‘ra nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978–9943–6158–0–9

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2020.

KIRISH

O‘zbek xalqi ta’lim - tarbiyaga oid boy merosga ega bo‘lib, avlodlarda vatanparvarlik, insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do‘stlik, mehr-oqibat, birodarlik, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarni tarbiyalab kelgan. Sharq mutafakkirlarining ta’lim - tarbiyaga oid asarlari ham ana shu merosning tub negizini tashkil etadi.

Mustaqillik tufayli xalqimiz dunyoga yuz tutdi va jahon bizni tanidi. Biz tariximizga, madaniyatimizga yangicha nazar bilan qaray boshladik hamda yechimini kutayotgan muammolarni ijobiy hal qilishga kirishdik.

Barcha sohalar singari ona tilimiz va u bilan bog‘liq muammolar ham asta-sekin yechimini topmoqda. Xususan, nutq madaniyatiga doir masalalarni hal qilishda tilshunos olimlarimizning mehnatlari, izlanishlari tahsinga loyiqdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat ma’naviy kamolotining muhim belgisidir. Mamlakatimizda ma’naviy-ma’rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi deb e’lon qilingan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqda.

Respublikamizning «Davlat tili» haqidagi, «Ta’lim to‘g‘risida»gi qonunlari, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va boshqa hujjatlarda ma’naviy-ma’rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e’tibor berilgan. Shunday ekan, ushbu jarayonda, aytish lozimki, o‘qituvchining masuliyati nihoyatda katta-beqiyosdir. Ayni vaqtda “Tarbiyachi-ustoz bolish uchun, boshqalarning aql idrokini o‘stirish, marifiy ziyosidan bahramand qilish, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun, eng avvalo, tarbiyachininig o‘zi aynan shunday yuksak talablariga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlarga ega bo‘lishi kerak” (I.A.Karimov). Demak, o‘qituvchining madaniyatli, marifatli, manaviyatli bo‘lishi tarbiyalanuvchilar, bilim oluvchilar uchun ibratdir. O‘qituvchi, ustoz ta’lim – tarbiya berish, ilm tarqatish jarayonida nafaqat har tomonlama mukammal bo‘lishi, ayniqsa, o‘z ona tilini, uning qonun qoyidalarini chuqur bilishi, mantiqiy fikirlashi, til bilimi, til boyligi, nutq so‘zlash qobiliyati yuksak bo‘lishi shart.

Nutq madaniyati hozirda tilshunoslik fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu muammoni hal etish umummadaniyatimiz taraqqiyotida, shuningdek, oliy maktablarda, oʻrta maxsus oʻquv yurtlarida, oʻrta maktablarda dars oʻtish jarayonini yanada yaxshilash, takomillashtirish bilan ham bogʻliq. Taʼkidlash kerakki, bugungi kunda nutq madaniyati fanining barcha oʻquv yurtlarida oʻqitilishi quvonarlidir. Chunki notiqlik sanʼati sirlarini bilish, oʻrganish barcha soha vakillari, mutaxassislari uchun, umuman, har qanday madaniyatli inson uchun hayotiy zarurat deb hisoblanishi kerak. Oʻzbek adabiy tili va uning meʼyorlarini ilmiy jihatdan oʻrganish ham oʻzbek nutq madaniyati sohasi uchun nihoyatda muhimdir. Adabiy tilning rivojlanish qonuniyatlarini, adabiy til meʼyorlarining umumiy holatini, undagi turgʻun va noturgʻun hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib, adabiy til (nutq) madaniyati haqida gapirish mumkin emas.

«O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN’ATI» KURSINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Nutq madaniyati haqidagi ta’limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo‘lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo‘lganligi notiqlik san’ati tajribasidan ma’lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo - sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san’at darajasiga ko‘tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro‘ - e’tibori va yuqori lavozimlarga ko‘tarilishi, ularning notiqlik mahoratiga ham bog‘liq bo‘lgan. Notiqlik san’ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug‘langan.¹ Mashhur notiq Sitseron: «Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo‘lish kerak», degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. G‘arbiy sarkardaning itoatida ko‘p sonli lashkar bo‘lishini tasavvur qilsak, bu so‘z tasodifiy o‘xshatish emasligiga amin bo‘lamiz. Grek va Rim notiqdori Aristotel, Demosfen, Sitseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notiqlik san’atining o‘ziga xos maktabini yaratdilar. Sitseronning «Notiqlik haqida», «Notiq», «Brut» asarlari, Mark Fabiy Kvintilianning «Notiq bilimi haqida», Aristotelning «Ritorika» kabi asarlari ham qadimgi Gretsiya va Rimda madaniy nutq, notiqlik nazariyasi ancha rivojlanganligini ko‘rsatadi.

O‘rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o‘ziga xos mavqega egadir. Sharqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya’ni va’zxonlik «Qur’on»ni targ‘ib qilish bilan mushtarak holda so‘zning ahamiyati, ma’nosi va undan o‘rinli foydalanish borasida ko‘p yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, «Nutq odobi», «Muomala madaniyati» nomlari bilan yuritilib kelingan «nutq madaniyati» tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg‘ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So‘fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulug‘ siymolar nutq odobi masalalariga, umuman, nutqqa jiddiy e’tibor berish bilan birga tilga,

---

¹ R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 6-bet.

lugʻatga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) oʻzining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo boʻlishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulugʻ vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy toʻgʻri soʻzlash, toʻgʻri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib taʼlim berish va taʼlim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday soʻrash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilim-larning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman....».

Kaykovus tomonidan 1082–1083-yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat boʻlib, uning 6-, 7- boblari soʻz odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali oʻquvchini yoqimli, muloyim, oʻrinli soʻzlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. Soʻzlaganda oʻylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani koʻz oldiga keltirib, gapirish kerakligini, kishi kamtar boʻlishi, oʻzini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, koʻp gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: «Ey farzand, agar har nechakim suxandon boʻlsang, oʻzingni bilgʻondan kamroq tutgʻil, to soʻzlash vaqtida nodon va beburd boʻlib qolmagʻaysan. Koʻb bilib, oz soʻzlagʻil va kam bilib koʻp soʻz demagʻil. Nima uchunki, aqlsiz shundoq kishi boʻladur - u koʻb soʻzlar. Debdurlarki, xomushliq salomatlik sababidur, chunki koʻb soʻzlaguchi oqil kishi boʻlsa ham, avom uni aqlsiz derlar».²

Ulugʻ shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi boʻlgan «Qutadgʻu biligʻ» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida soʻzlarni toʻgʻri tanlash va toʻgʻri qoʻllash haqida: «Bilib soʻzlasa soʻz bilig sanalur» degan edi. Qisqa soʻzlash, soʻzlarga iloji boricha koʻproq maʼno yuklash haqida:

---

² Kaykovus Qobusnoma -T.: 1986, 45-bet.

Ugush soʻzlama soʻz biror soʻzla oz,
Tuman soʻz tugunini bu bir soʻzla yoz,

deydi. Mazmuni: soʻzni koʻp soʻzlama, kamroq soʻzla. Tuman (ming) soʻz tugunini shu bir soʻz bilan ech. Gapirishdan maqsad soʻzlovchi koʻzda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga toʻgʻri, taʻsirchan etkazishdan iborat. Shunday ekan, nutqning toʻgʻriligi, ravonligi va mantiqiylikiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir soʻzlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, soʻzning maʼnolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham soʻzlaganda nutqni oʻylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas soʻzlarni ishlatmaslikka, mazmundor soʻzlashga chaqiradi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb soʻzlovchini ogohlantiradi:

Oʻqub soʻzla soʻzni eva soʻzlama,
Soʻzung kizla kedin, boshing kizlama.

Mazmuni: (Soʻzni oʻqib soʻzla, shoshib gapirma, keraksiz yaramas soʻzlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma)³.

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va koʻrsatmalarda sodda va oʻrinli gapirish, qisqa va mazmundor soʻzlash, ezmalik, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, toʻgʻri, rost va dadil gapirish, yolgʻonchilik, tilyogʻlamalikni qoralash va boshqa shu kabi mavzularda soʻz boradi.

Oʻrta Osiyo notiqligining oʻziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u, eng avvalo, oʻsha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notiqlik saʼnati ustalarini nadimlar, qissagoʻylar, masalgoʻylar, badihagoʻylar, qiroatxonlar, muammogoʻylar, voizlar, goʻyandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini toʻgʻri anglovchi sogʻlom fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo toʻgʻri tushunib kelganlar.

---

³ Qarang: Ahmad Yugnakiy, Hibatul – haqoyiq. -T. 1971, 78–bet.

Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn», «Mahbub ul-qulub», «Nazm ul-javohir» asarlari o‘zbek tilida nutq tuzishning go‘zal namunalari bo‘lishi bilan birga uning mukammallashishiga ham katta hissa qo‘shdi. U o‘zining «Mahbub ul-qulub» asarida shunday deydi: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir bo‘lsa, tilning ofatidur...»⁴ ya’ni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o‘rinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

Alisher Navoiy mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan so‘zlash odobi haqida shunday yozadi: «So‘zni ko‘nglungda pishqormaguncha tilga keltirma, harnakim ko‘nglungda bo‘lsa, tilga surma». Mazmuni («So‘zni ko‘nglingda pishitib olmaguncha, so‘zlama, ko‘nglingda bo‘lgan har qanday fikni ham ayta berma»).

O‘zbek badiiy nutqi tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida o‘rin tutadi. Shoirning nazmi va «Boburnoma»si o‘zbek nutqining go‘zal namunalaridir. Bobur o‘zi hammabop yozish bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o‘g‘li Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuborilgan maktubni muallifning o‘zi bir necha bor o‘qib ko‘rishiga, uning ravonligiga, so‘zlarning ko‘zda tutilgan ma’noni to‘g‘ri aks ettirganligiga ishonch hosil qilganidan so‘ng jo‘natishga chaqiradi.

Ko‘rinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o‘rganish, uning lug‘aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so‘zlashni o‘rganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) ko‘rinishiga birday e’tibor berish, go‘zal va ta’sirchan nutq tuza bilish, til boyluklarini maqsadga muvofiq hamda o‘rinli ishlatish vazifalarini qo‘yadilar va ularning ijrosini kuzatadilar, chuqur tahlil etadilar.

«O‘qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san’ati» kursi o‘ziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyangan holda to‘g‘ri, ta’sirli nutq tuzish yo‘llarini o‘rgatadi. U til, til me’yorlari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo‘lgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

«O‘qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san’ati» kursi o‘z tekshirish obyekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti

---

⁴ Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. 14-tom, -T.: 1998, 94-bet.

nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til me'yorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir. Nutq madaniyati nazariyasida til me'yori markaziy tushuncha hisoblanadi. Til madaniyatining asosiy tekshirish obyekti adabiy til me'yorlari, asosiy vazifasi esa ushbu me'yordagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo'lmog'i kerak.

Ushbu kurs adabiy til me'yorlarini, uning tarixiyligini, taraqqiy etib borishini undagi ba'zi birliklarning eskirishi, ular o'rnida yangi me'yoriy birliklarning paydo bo'lishini kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir hodisalarni me'yor sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, obyektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.⁵

«Oqituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati» kursi hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganar ekan, shu adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham uning obyektiga daxldordir. Nutq madaniyati sohasi adabiyotshunoslik, poetika, estetika, etika, pedagogika, mantiq, ruhshunoslik, siyosatshunoslik sohalari bilan bog'liq. Milliy mustaqillik mafkurasining tarkibiy qismi hisoblanmish Davlat tili siyosati va unga oid huquqiy hujjatlar nutq madaniyatining asosiy ashyolaridandir. Notiqlik va voizlik san'tiga oid asarlar, o'zbek madaniy nutqiga asos bo'lgan milliy adabiy meros namunalari, o'zbek milliy hujjatchiligi hamda davlat tilida ish yuritish qonun - qoidalari majmuasi nutq madaniyati fanining asosiy obyektlaridandir.

Hozirda oliy o'quv yurtlarining barcha fakultetlarida «Oqituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati» kursi o'qitilayotganligi quvonarli holdir. Yosh avlodni tarbiyalashdek o'ta mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olayotgan talabaning o'z fanini chuqur o'rganishining o'zi etarli emas. Chunki «o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin, o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham, ona tili o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. O'qituvchi go'zal, o'zni ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi

---

⁵ T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993, 15-16-betlar.

bo'lgan bilimni yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi. Zotan, ona tili milliy ma'naviyatimizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir»⁶.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining to'liq shakllanganligi va ulkan ijtimoiy vazifani bajarayotganligi ayni haqiqatdir. Bu til xalqimiz uchun umumiy til sifatida shakllandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Ayni vaqtda, shuni ham aytish joizki, tilning ijtimoiy vazifasining bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati sohasini chuqurroq o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki nutqimizdagi nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivojlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shug'ullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, respublikamizda istiqomat qiluvchi barcha soha vakillari e'tibor berishlari maqsadga to'la muvofiqdir. Chunki, nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, kishilarni yuksak madaniyat sohibi bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir jihati bo'lsa, ikkinchi jihati biz xalqaro doirada ikki qarama - qarshi ijtimoiy guruh o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tkir va keskin bo'lishini taqozo etadi. Prezidentimiz I.A.Karimov ham bunga alohida etibor berib shunday degan: «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin».⁷

«O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechyapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

---

⁶ N.Mahmudov. Ma'rifat manzillari T.:1999, 28-bet.

⁷ I.A.Karimov. Barkamol avlod orzusi.-T.2000. 35-bet.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o‘rganmasa, berilgan ta’lim samarasi past bo‘lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o‘z yo‘liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir»⁸. Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o‘qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg‘ulotgacha o‘quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Boshqacha aytganda, «Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o‘quv fanlari ham bilvosita shug‘ullanishi kerak. Matematika bo‘ladimi, fizika yoki tarix bo‘ladimi, o‘qituvchi o‘z nutqiy madaniyati bilan namuna ko‘rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo‘l bilan o‘quvchidagi so‘z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta’lim amaliyotida ko‘rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o‘qituvchi juda ko‘p vaqtini turli ko‘rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma’qul, ammo, unutmazlik kerakki, nutqiy madaniyatni o‘rgatish, chiroyli so‘z zavqini o‘stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida, asosiy, jonli ko‘rgazmali qurol o‘qituvchining o‘zidir»,⁹ uning nutqidir, nutq ma’naviyatidir.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati haqidagi ta’limot qaerda shakllangan?
2. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug‘ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?
3. «Nutq madaniyati va notiqlik san’ati» fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?

Tayanch tushunchalar

1. Nutq - (arabcha) fikrni so‘z orqali ifodalash.
2. Nazm - (arabcha) she’riy asar: she’riyat janri, she’r o‘lchovi.
3. Nasr - (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.

---

⁸ I.A.Karimov. O‘sha asar. 17-bet.

⁹ N.Mahmudov. O‘sha asar, 52 - bet.

4. Aruz-she'r tuzilishida qisqa va cho'ziq hijo (bo'g'in)larning ma'lum tartibda guruhlanib, takrorlanib kelishiga asoslangan vazn sistemasi. Aruz vazni.
5. Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan, logika.
6. Madaniyat - (arabcha) ta'lim - tarbiyalilik va ziyolilik.

NUTQ MADANIYATI VA MULOQOT MADANIYATI

Nutq madaniyati ham, muloqot madaniyati ham – har ikkisi jamiyat hayotida amalda, faollikda. Ammo nutq madaniyati tushunchasi fan nomi sifatida, shak-shubhasiz, yetakchi. Bu jihatdan muloqot madaniyati tushunchasi nutq madaniyati tushunchasiga teng ham kelolmaydi, uning o'rnini bosolmaydi ham. Negaki, nutq termini klassik – barchaga ma'lum va mashhur so'z bo'lib, u nazariy tilshunoslikning ham, amaliy tilshunoslikning ham eng qudratli, eng faol birligi hisoblanadi. Shuningdek, nutq termini til termini bilan dialektik munosabatda bo'lib, ya'ni til va nutq dialektikasini hosil qilib, jamiyatning eng muhim, eng asosiy aloqa quroli sifatida fikr almashish jarayonini ta'minlaydi, jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladi.

Nutq madaniyati qamrovi keng, umumiy tushuncha bo'lib, u muloqot madaniyati tushunchasini ham o'z ichiga oladi. Chunki muloqot so'zi aslida uchrashish, ko'rishish¹⁰ kabi ma'nolarni beradi. Shunday ekan, uchrashish esa, so'zsiz til orqali amalga oshadi. Demak, nutqiy muloqot jarayoni kechadi. Ayni vaqtda, yuqoridagi terminlarni, muloqot madaniyati tushunchasini qo'llamaslik, ishlatmaslik kerak degan fikr aslo kelib chiqmaydi.

Muloqot madaniyati tushunchasi eng xalqchil, eng ommabop birikma sifatida joyiga qarab, vaziyatga qarab keng foydalanishi, qo'llanilishi kerak. Hozirda shunday bo'lmoqda ham. Bu maqsadga muvofiq va e'tiborga loyiq. Shuningdek, muloqot madaniyati tushunchasi lo'ndaligi, yoqimli ta'sir qilishi, "yumshoqligi" bilan, ijobiy konnotatsiyaga ko'ra ham ajralib turadi. Shunga qaramasdan u fan nomi sifatida, aytilganidek, nutq madaniyati terminining o'rnini bosolmaydi. Chunki unda nutq madaniyati terminiga nisbatan

---

¹⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-tom. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T., 2006. 636-bet

olganda, u bilan qiyoslaganda, unda fanga oidlik, ya'ni ilmiylik belgisi, ilmiylik quvvati kuchsiz. Muloqot madaniyati tushunchasida xalqchilik belgisi yetakchilik qiladi. Shunga ko'ra hozirda muloqot so'zi xalqimiz hayotida, kundalik fikr almashish jarayonida eng ko'p qo'llanilayotgan so'zlardan biriga aylanadi. Bu – davr talabi, siyosatimizning talabi.

Aytmoqchimizki, muloqot so'zining qo'llanishiga ko'ra faol birlikka aylanishi, shak-shubhasiz, 2017-yilning “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili” deb e'lon qilinishi bilan bog'liqdir.

Nutq madaniyati va muloqot madaniyati tushunchalari bir-birini to'ldirgan, o'zaro chambarchas bog'langan holda, ya'ni hamkorlikda jamiyatga, lisoniy aloqa jarayoniga xizmat qilmoqda.

Til imkoniyati orqali amalga oshadigan nutqiy muloqot so'zlovchi va tinglovchilarning aqliy, fikriy faoliyati, fikr almashish harakatidir, kommunikantlarning informativ-ekspressiv, psixo-fizologik, emotiv, paralingvistik faolligidir.

Demak, muloqot nutq bilan hamkorlikdagina, u bilan bog'langandagina – so'z birikmasini hosil qilgandagina muhim ahamiyatga, ijtimoiy-amaliy qimmatga, aqliy-maqсадli faoliyatga aylanadi, shunga ega bo'ladi. Demak, nutq – birlamchi, muloqot – ikkilamchi.

Shuningdek, nutqiy muloqot ham, nutq madaniyati kabi, sistem xarakterga ega bo'lib, o'zining tarkibiy qismlariga, ya'ni “lisoniy (verbal) va nolisoniy (etik, estetik, etnografik)”¹¹ kabi tarkibiy qismlariga egadir.

Nutq madaniyati tushunchasi fan, muayyan soha nomi sifatida qat'iy o'rin egallagan, tilning terminologik lug'at tarkibiga kirgan.

Nutq madaniyati shunday madaniyatki, unda inson faktori yetakchilik qiladi. Chunki nutq madaniyati hazrati insonga – jamiyatga xizmat qiladi, hayotiy zaruriyat hisoblanadi.

Nutq madaniyati shunday madaniyatki, u jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisi, muhim jihatidir. Yunon notig'i Sitseron “Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lishi kerak” degan. Aniqki, yaxshi notiq,

---

¹¹ Toirova G.I. O'zbek nutqiy muloqotida sistemaviylik va informativlik. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. T. 2017, 13-bet

shunchaki, nutq soʻzlovchi inson emas, aksincha, nutq madaniyatini – notiqlik sanʼatini mukammal egallagan insondir.

Nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi ekan, u jamiyatning yuksak madaniyat sohibi, yaʼni nutq madaniyati sohibi boʻlishini belgilaydi.

Nutq madaniyati, fan nuqtayi nazaridan, qator fanlar – tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, psixologiya, etika, estetika, falsafa bilan bogʻliq holda tildan maqsadga muvofiq foydalanadi.

Nutq madaniyati nutqqa – tovushga, talaffuzga, urgʻuga soʻz qoʻllashga, soʻz tarkibiga, soʻz birikmasi va gaplarni tuzishga alohida eʼtibor beradi, nutq tuzishda talab qilingan meʼyorlarga amal qilishga “chaqiradi”.

NUTQ MADANIYATI VA ADABIY TIL

Hozirgi zamon oʻzbek tilining fonetik, leksik, grammatik, orfoepik hamda orfografik, imloviy meʼyorlarining nisbatan mukammal shakllanganligi oʻzbek tili madaniyatining ulkan yutugʻidir.

Hech shubhasiz aytish mumkinki, oʻzbek tili eng boy, eng taraqqiy etgan tillardan biri boʻlib, oʻz shakllanish, rivojlanish tarixiga ega.

Oʻzbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning ogʻzaki va yozma adabiyotning asosiy ijodkorlari boʻlgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur oʻrganishi borasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida oʻziga xos mavqega ega boʻldi. Bu tilda juda koʻp oʻlmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham oʻzbek tilining madaniy tillar qatoridan oʻrin olishini taʼminladi.

Qadimdan maʼlumki, til eng muhim aloqa-aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqelik haqida xabar beradi, ularni avloddan - avlodga yetkazadi, kishilar ongiga taʼsir etadi, estetik zavq bagʻishlaydi. Shuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning - oʻzbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, oʻtkirliги,

muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibli, go‘zal va ixchamliligi kabilar uning qudratli madaniy qurol ekanligini ko‘rsatadi. Qurolni yaratish va unga sayqal berish esa shu tilga mansub bo‘lgan xalq vakillarining, ziyolilar, adiblar, shu qurolni ishlatishga ehtiyoji bor bo‘lgan barcha kishilar va nihoyat, shu ish bilan maxsus shug‘ullanuvchi mutaxassislarining ishidir.

Darhaqiqat, nutq - bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak, nutqiy jarayon – tilning o‘z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma’lum ma’noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

«Qobusnoma» da Kaykovus hamma hunarlar ichida so‘z hunari – notiqlikni a’lo deb bilgan: «Bilgilkim, hamma hunardan so‘z hunari yaxshi¹².

Nutq xoh og‘zaki, xoh yozma bo‘lsin, go‘zal yoki quruq - qo‘pol bo‘lishi mumkin.

O‘tkir teshani qo‘liga olgan usta u bilan ajoyib bir quticha yasashi mumkin. Shu teshani qo‘lga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qo‘lini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Adabiyotshunos olim Izzat Sulton «Adabiy asarning mazmuni, undagi g‘oyaning oliyjanobliligi, tasvir qilingan odamlar va hodisalarning go‘zalligi yoki xunukligi - hammasi o‘quvchiga asarning tili orqali yetadi. Shu sababli til sohasidagi mahorat yozuvchi qobiliyatining eng yorqin alomatidir», - deganida, eng avvalo, til qurolidan foydalanish mahorati haqida fikr yuritgan.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til - aloqa - aralashuv quroli vositasida go‘zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham, qo‘pol, yoqimsiz, nojo‘ya, tuturuqsiz, quruq nutq tuzish ham mumkin. Bularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy, «xunuk» nutqdir.

Tilshunos S.I.Ojegov yaxshi nutq haqida gapirar ekan, «Yuqori darajadagi nutq, yuqori nutq madaniyati – bu o‘z fikrini til vositalari orqali to‘g‘ri, aniq va ta’sirchan qilib ifodalay bilish qobiliyatidir», - deydi.¹³

---

¹² Kaykovus. O‘sha asar. 32-bet.

¹³ R.Qo‘ng‘urov. O‘sha asar. 8-bet.

Bunday qobiliyatga o'z ona tilini chuqur sevisish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. Shuning uchun ham har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi, nutq madaniyatiga e'tibor yolg'iz notiqdangina emas, balki har bir jamiyat a'zosidan talab qilinadi.

Tilda so'z miqdori qancha ko'p bo'lsa, o'sha tilni boy til deb talqin qilish keng tarqalgan. Bu fikr ma'lum ma'nodagina to'g'ridir. Chunki tildagi so'z miqdori til boyligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bo'lsa ham, til boyligi shu bilangina cheklanmaydi. Bu o'rinda, albatta, o'zbek tilining sinonimlarga, frazeologizmlarga, parafrazalarga nihoyatda boy ekanligi, ular ma'nolarining, shuningdek, umuman o'zbek tilidagi so'zlarning ko'p ma'noliligi nihoyatda yuqori darajada ekanligi ham hisobga olinadi.

Shunday bo'lsa-da, ana shular bilan bir qatorda, u yoki bu tilni boy til deb belgilaganda, shu tilning turli-tuman ifoda vositalariga egaligini ko'zda tutamiz. O'zbek tilida so'zdagi unli tovushni cho'zish yoki undosh tovushni ikkilantirish (geminatsiya) hodisasi ham ifoda vositasi hisoblanadi: to'yga mashhur xonanda kelgan shekilli, odam!; Mazam yo'qroq, ertaga ishga borolmayman;

Mazza qilib dam oling, yaxshilab sog'ayib keting, keyin gaplashamiz. Bu misollardagi «odam» so'zi alohida urg'u bilan aytiladi, shuningdek, so'zdagi o tovushi ba'zan esa, keyingi bo'g'indagi a tovushi cho'zib talaffuz qilinadi. Ana shu cho'ziqlik, kuchli ohang bilan aytish alohida ma'no kasb etadi, ya'ni ushbu tarzda aytilganda, ayni so'zdan odamning ko'pligi, tasirchanlik, his-hayajon kabilar ifodalanadi. Keyingi gapdagi «mazza» so'zida «z» undoshining ikkilantirilishi ham ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qilgan.

O'zbek tili ana shunday imkoniyatlarga nihoyatda boydir. O'zbek tilida takrorning ikki turi mavjud:

- a) grammatik takror;
- b) badiiy takror.

Takrorning birinchi turi grammatik takrorda ma'no odatda ko'plik ma'nosini ifodalash uchun xizmat qiladi: mashina-mashina qovun tushirdik; qop-qop un yopishadi; gapirib-gapirib uxlab qoldi; yugurib-yugurib charchadi; yaxshi-yaxshi gapiring kabi.

Takrorning ikkinchisi turli xil ma'nolarni ifodalaydi: Tong yaqin, oppoq tong yaqin (G'.G'ulom). Gapiring, gapiring, deyapman, gapirsangizchi!

O'zbek tilida so'zlar tarkibidagi turli xil tovush o'zgarishlari, masalan: qora-qaro, ora-aro, ko'ngil-kangul...; oshino-oshno, oshiyon-oshyon, sen bilan – sen ila - senla, ustiga - ustina, bog'in - bog'ini, ko'ksin - ko'ksini kabilar ham o'ziga xos vositalardir.

Hozirgi o'zbek tilida 30 ga yaqin ko'makchi fe'llar mavjud bo'lib, bu ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan ravishdosh ko'rsatkichlari – b, (- ib) orqali bog'lanib keladi va turli xil nozik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: ketdi-ketib qoldi; yozdi - yozib tashladi; tashlab ketdi - tashlab ketib qoldi; qochdi - qochib qoldi; urushdi - urishib berdi; qo'lladi - qo'llab yubordi; kuldi - kulib qo'ydi kabi.

O'zbek tilida bulardan tashqari alohida badiiy tasvir ko'rinishlari, vositalari ham bo'lib, ularga metafora, metonimiya, sinekdoxa, sifatlash, o'xshatish, kesatish (ironiya), istehzo (sarkazm), mubolag'a, kichraytirish, jonlantirish; zidlash (tazod), zinapoyalash, ketma - ket keltirish, ritorik so'roq, bog'lovchisizlik yoki ko'p bog'lovchilik; tushirib qoldirish (ellipsis), badiiy takror, badiiy o'rin almashtirish (inversiya) kabilar kiradi.¹⁴

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning so'zlashuv nutqidan qanday farqi bor?
3. Tilning boyligi nimada namoyon bo'ladi?
4. Tarixiy so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

1. Sinonim – ma'nodosh so'zlar.
2. Frazologizm – frazeologik birlik, ibora.
3. Parafraza – tasviriy ifoda
4. Epitet – sifatlash.

---

¹⁴ Yo.Tojiyev, N.Hasanova, H.Tojmatov, O.Yo'ldosheva O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari, T, 1994, 14-bet.

NUTQ MADANIYATI VA ADABIY ME'YOR

Madaniyat tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, u jamiyat hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha jarayonlarni, yo'nalishlarni, hodisalarni qamrab oladi.

Nutq madaniyati jamiyat hayotining, jamiyat madaniyatining o'ta muhim ajralmas tarkibiy qismi, muayyan voqeligi, ko'rinishi sifatida alohida ahamiyatga egadir. U fikr almashish, muomala so'zlash kabi kundalik, doimiy, zaruriy jarayonlarni o'z ichiga oladi, ular orqali voqelikka aylanadi, ta'sir qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutq faoliyati bilan bevosita bog'liq ekan, til nima, nutq nima degan savollarning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining obyektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutq bu rasmiy tildir. U keng ma'noda so'zlardan, so'z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjud. Bu tushuncha muayyan lisoniy me'yorlar, etik va estetik talablar bilan aloqador bo'lgan tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va millat ma'naviyatini belgilovchi (ko'rsatuvchi) etik va estetik hodisadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me'yorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy madaniyatini ko'tarish, odamlarda ma'lum «til didi»ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Nutq madaniyati termini tilshunoslikda uch xil hodisani ifoda etadi:

- 1) madaniy nutqning, ya'ni nutqiy hodisaning nomi;
- 2) madaniy nutq tushunchasi bilan bog'liq va nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi;

3) nutq madaniyati muammolarini o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo'limining nomi.

Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko'rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim.¹⁵

Shunday qilib:

1. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o'ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).

2. Nutq madaniyati (til madaniyati) --- bu adabiy til me'yorlarining shakllanishi va silliqqlanishiga yordamlashishdan iborat bo'lgan faoliyat, ya'ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).

3. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich va b.).

4. Nutq madaniyati kishilarning o'zaro to'liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N.Golovin va b.).

5. Nutq madaniyati faqat to'g'ri nutqgina emas, balki uquvlilik hamda nutqiy chechanlik hamdir (G.O.Vinokur va b.).

6. Nutq madaniyati til vositalaridan o'rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so'zlash va yoza olish san'atidir. (A.I. Yefimov).

7. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir. (D.Ye.Rozental va boshqalar)

8. Milliy o'ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir. (M.Agafonova).¹⁶

Xulosa shuki, nutq madaniyati tilni - aloqa – aralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo'lgan munosabat qanchalik yuqori saviyada bo'lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori saviyada bo'ladi. Aksincha bo'lsa-chi, unda nutq madaniyati ham past saviyada bo'lishi muqarrar.

Nutq madaniyati to'g'risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so'zlarning o'rinli va o'rinsiz ishlatilishi to'g'risida ham bahs boradi.

---

¹⁵ E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. -T.: 1998, 31 - bet.

¹⁶ E.Begmatov. va b. O'sha asar. 45-bet.

Qo‘llangan til birligini to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deyilganda, albatta, ma‘lum bir o‘lchov (mezon) ga asoslanishimiz tayin. Mana shu o‘lchov (mezon) tilshunoslikda adabiy til me‘yori deb yuritiladi.

Har bir lahjaning, so‘zlashuv tilining, adabiy tilning o‘z me‘yorlari bo‘lganidek, nutqning alohida ko‘rinishlari bo‘lgan argolar, jargonlar ham o‘z me‘yoriga ega. Xususiy me‘yorlar quyidagicha ko‘rsatiladi: 1. Dialektal me‘yor. 2. So‘zlashuv nutqi me‘yori. 3. Argolar, jargonlar me‘yori. 4. Adabiy til me‘yori (adabiy me‘yor).

Adabiy me‘yor. Ma‘lum bir hududda tarqalgan uzus imkoniyatlari o‘sha hududda yashovchi aholi uchun istisnosiz tushunarli bo‘ladi, ya‘ni aloqani engil amalga oshirishga imkon beradi. Bu - tilning o‘zi me‘yordan iboratligini ko‘rsatadi. Me‘yor -- tilning yashash shaklidir.¹⁷

Adabiy me‘yor uzusga asoslanadi, undan olinadi. Adabiy me‘yor adabiy til bilan birga tug‘iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o‘z qonun -qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy me‘yor uzusdan olinganligi sababli hamma uchun tushunarli bo‘ladi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat a‘zolarini uyushtirishda, katta vazifalarga otlantirishda adabiy til, uning me‘yorlari jamiyat uchun nihoyatda zarurdir.¹⁸

O‘zbek adabiy tili me‘yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik - semantik me‘yor.
2. Talaffuz – (orfoepik) me‘yor.
3. Yozuv (grafika) me‘yori.
4. Fonetik me‘yor.
5. Aksentologik (urg‘uni to‘g‘ri qo‘llash) me‘yor.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) me‘yor.
7. So‘z yasalish me‘yorlari.
8. Imloviy me‘yor.
9. Uslubiy me‘yor
10. Punktuation me‘yor.¹⁹

---

¹⁷ T.Qudratov. O‘sha asar. 38-bet.

¹⁸ T.Qudratov. O‘sha asar. 40-bet.

¹⁹ R.Qo‘ng‘urov va b. O‘sha asar. 38-bet.

Adabiy me'yorning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago'y xalq shoir - baxshilari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy me'yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me'yorini o'rganish yangi hodisa emas. Til me'yori va adabiy me'yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari nutq madaniyati sohasining tekshirish obyekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi.

a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, «o'lgan», iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak.

v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama - qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirishi lozim²⁰.

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki, shu tilda so'zlashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til

---

²⁰ R.Qo'ng'urov va b.O'sha asar. 39-bet.

tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning soʻnishiga, maʼnaviyatning qashshoqlanishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy boʻlgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyotlarni, gazeta va jurnallarni oʻqishi, radio va televideniyaning kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shugʻullanishi natijasida nutqiy malakaga ega boʻladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega boʻladi. Til madaniyatini egallashda tilga boʻlgan eʼtibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol oʻynaydi. Adabiy til va uning meʼyorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shugʻullanish orqali egallab boʻlmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch koʻrinishda namoyon boʻladi.

Bular - soʻzlash, mutolaa qilish va eshitish. Soʻzlash deyilganda, soʻzlovchining maʼlumot, maslahat berishi, buyurishi, oʻziga nomaʼlum boʻlgan narsalar haqida soʻrashi tushuniladi. Soʻzlaganda soʻzlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. Soʻzlashning monologik va dialogik koʻrinishlari mavjud.

Mutolaa qilish oʻquvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqatidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea - hodisadan xabardor boʻladi.

Oʻrta maktabda taʼlim olayotgan yoshlarni, yaʼni, jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini etishtirishda oʻqituvchi masʼul hisoblanadi. Jamiyat oʻqituvchining qoʻliga yosh avlodni, yaʼni oʻz kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida oʻqituvchining nutqi oʻta muhimdir. Demak, oʻqituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega boʻlishini talab qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati nima?
2. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga koʻra oʻzaro farq qiladi?

3. Adabiy me'yor nima? U nimaga asoslanadi?
4. Nutqiy malakaga qanday erishish mumkin?

Tayanch tushunchalar

1. Morfema - (grekcha) tilshunoslikka oid termin bo'lib, so'zning ma'no anglatuvchi, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan qismi (yoki bo'lagi) (o'zak morfema, affiksial morfema).
2. Jargon - (fransuzcha) biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos va o'zigagina tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili.
3. Uzus-biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi uzus deyiladi. Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki me'yorlarini ham o'z ichiga oladi.

NUTQ MADANIYATI VA NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI

Nutq madaniyati fani tomonidan nutq oldiga qo'yiladigan talablar lingvistik, psixik, estetik, logik talablar bo'lib, ular nutqning kommunikativ sifatlarini belgilaydi.

Nutqning kommunikativ sifatlari: to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, tozaligi, ta'sirchanligi, boyligi va b.

1. Nutqning to'g'riligi. Nutqning to'g'riligi kommunikativ sifatining o'ziga xosligi shundaki, so'z birikmasidagi to'g'ri so'zi ko'chma, ya'ni adabiy til qonun-qoidalariga, talablariga javob beradigan, unga mos bo'lgan ma'nosini berib, nutq so'zi bilan bog'lanib, mazkur fanning eng muhim terminlaridan biriga aylangan. Ayni vaqtda u nutqning kommunikativ sifatlari ichida eng asosiy, ya'ni dominant (hukmron) sifat hisoblanadi. Chunki nutqning to'g'riligi adabiy til qoidalari, me'yorlari asosida yuzaga keladi. Shunga ko'ra nutq jarayoni aniq, mantiqiy, maqsadga muvofiq bo'ladi, suhbatdoshlar o'rtasida o'zaro tushunish jarayoni ham amalga oshadi. Qiyoslang: Qalin o'rmon ichidan yorib o'tgan bir tutam nur oq qayinni, go'yo ichidan yoritganday, shaffof qilib ko'rsatar edi (A.Muxtor). Demak, ushbu nutq grammatik me'yorga asoslangan, gap

tuzish qoidalaridan to‘g‘ri foydalangan, shakl yasovchi qo‘shimchalar o‘z o‘rnida qo‘llangan holda, shuningdek, ega va kesim mosligiga, ayrim bo‘laklarning (so‘z va so‘z birikmalarining) ega yoki kesim bilan bevosita bog‘lanishiga e‘tibor qilgan, hatto ba‘zi hollarda kelishik qo‘shimchasining qo‘llanmasligi ham mumkin degan qoidaga amal qilgan holda tuzilgan. Ushbu nutqda, ayni vaqtda, fonetik jarayonga – so‘z urg‘usiga va mantiqiy urg‘uga ham alohida e‘tibor qaratilgan

2. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi ham nutq faoliyatining eng muhim xususiyatlaridan, sifatlaridan biridir. Qadimda Sharqda ham, G‘arbda ham buyuk allomalar nutqning aniqligini uning bosh sifatlari qatoriga kiritishgan. Demak, nutqning aniqligi, muhimligi jihatidan, nutqning to‘g‘riligi kommunikativ sifatidan qolishmaydi.

Nutqning aniqligi obyektiv borliq predmetlari bilan nutqda ifodalangan fikr, mazmun orasidagi moslikni nazarda tutadi. Aytilgan fikr nuqtayi nazaridan quyidagi gapni tahlil qilar ekanmiz, unda predmet bilan uni anglatayotgan so‘z ma‘nosi o‘rtasida moslik, muvofiqlik yo‘qligini ko‘ramiz. Qiyoslang: “Dastlabki tergov materiallariga ko‘ra T.Sobirov ... rashk holatida I.Sultonov bilan janjallashib, uning ... bosh tepa qismiga, *chap orqa ko‘krak sohasiga*, ... hayot uchun xavfli bo‘lgan jarohat yetkazgan”.²¹ Bu o‘rinda *chap orqa ko‘krak sohasiga* birikmasi qo‘llanishida inson tana a‘zolarini yaxshi bilmaslik natijasida aniqlik buzilyapti. Chunki ko‘krak – tananing bo‘yindan qoringacha bo‘lgan old qismi tushunchasini beradi.²²

Yana qiyoslang: Botir beliga qator beshta bomba qistirib, ... Qo‘liga bomba ushlagan holda ko‘chaga yugurdi (Ma‘ruf Hakim).

Ushbu gaplardan bomba so‘zining noto‘g‘ri qo‘llanilayotgani yozuvchining bomba va granatani farqlamasligi, ularni bir narsa deb tushinishi ma‘lum bo‘ladi.²³

Demak, nutqning to‘g‘riligi va aniqligi nutqni nutq qiladigan, nutqning ijtimoiy-amaliy qimmatga ega bo‘lishini – kommunikatsiyalarini ta‘minlaydigan, tilning qudratli, tengi yo‘q aloqa quroli

---

²¹ O‘zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. T., 2006, 50-bet

²² O‘zbek tilining izohli lug‘ati 2-jild. T., 2006. 452-bet

²³ Qar: R.Qo‘ng‘urov va b. O‘sha asar. 56-bet

ekanligini belgilaydigan, lisoniy taraqqiyotga xizmat qiladigan bosh funksiyasidir, sifatidir.

3. Nutqning mantiqiyliqi. Nutqning mantiqiyliqi terminida mantiqiylik logik kategoriya sifatida mantiqqa asoslangan, muayyan mantiqqa, mazmunga, g'oyaga ega bo'lgan ma'noni berib, to'g'rilik va aniqlik tushunchalari bilan bevosita bog'lanadi. Chunki to'g'ri va aniq nutq mantiqan izchil bo'ladi. Bu esa kommunikantlarning bir-birini to'liq tushunishlari, nutqda ifodalanayotgan fikrning to'liq yetib borishi, fikrni, g'oyani to'liq anglashi uchun asosiy mezon hisoblanadi. Demak, nutqning mantiqiyliqi nutqda ifodalanayotgan fikrning izchilligi, tushunilishini, nutqdagi lisoniy birliklarning muayyan maqsadga yo'naltirishni talab qiladi. Qiyoslang: Yoz og'zidan bol tomizib, dunyoni sharbatga to'ldirdi (M.Ismoilij). Kechagina chumak ura boshlagan chillaki uzumlar dasturxondan arib, o'rnini kahrabo husaynilarga bo'shatib berdi. (A.Muxtor). *"... ilgari 3 marotaba sariq kasal bo'lganini, jigar sirrozi boshlanib, og'riqqa jiday olmaganligi uchun IIB xodimlari aytgan ko'rsatuvlarini birinchi kechasi yozib berganligini ... bu haqda ishda birinchi kun qatnashgan advokatga ham aytganligini bayon etti"*²⁴ Bu gapda ... **jigar sirrozi boshlanib, og'riqqa chiday olmaganligi uchun** jumlasini tahlil qiladigan bo'lsak, sariq kasal bo'lganda jigar sirrozi bilan kasallangan insonlarda og'riq kuzatilmaydi. Demak, bu o'rinda mantiqiylik buzilgan, aksincha, nomantiqiylik yuzaga kelgan.

4. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi terminidagi toza so'zi ko'chma ma'noda kelib, nutqning tilimizga yot, begona bo'lgan, nutqning sofliqini "buzadigan", tilimiz uchun zarur bo'lmagan birliklardan holi qilishni anglatadi. Aniqrog'i, nutqning tozaligi kommunikativ sifati nutqning adabiy til me'yoriga zid bo'lgan, lisoniy asabimizga yoqimsiz ta'sir qiladigan so'zlardan, qo'llanilishi mutlaqo shart bo'lmagan birliklardan "yuz o'girish" tushunchasini beradi. Demak, nutqning tozaligi nutqning adabiy til me'yoriga muvofiq bo'lishini talab qiladi. Xullas, jamiyat a'zosi nutqiy faoliyatini adabiy til me'yorlari, qoidalari, talablariga mos holda tuzishi, so'zlashi yozishi lozim.

Lisoniy adabiyotlarda nutqning tozaligini, sofliqini buzuvchi hodisalar sifatida quyidagilar qayd etiladi:

---

²⁴ O'zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. 54-bet

1. Dialektizmlar.
2. Varvarizmlar.
3. Jargonizmlar.
4. Argoizmlar.
5. Vulgarizmlar.
6. Parazitizmlar.
7. Kanselyarizmlar

1. Dialektizmlar. Dialektizmlar shevaga xos birliklar – so‘z, so‘z birikmasi bo‘lib, ularni nutqda o‘rinsiz, ya’ni nozarur qo‘llash nutqni buzadi, uning tozaligiga, sofligiga putur yetadi. Qiyoslang: Qishloqdan ikki kun oldin bachalarni (bolalarni – P.P) olib keldim (talabalar nutqidan). Ayni vaqtda shevaga oid so‘zlarni o‘rinli, zaruriy qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘lib, ushbu jarayon, asosan, badiiy asarlarda badiiylik, badiiy niyatni ifodalash uchun, estetik zavq uyg‘otish, milliy ruhni berish uchun xizmat qiladi. Qiyoslang: “Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang. Bu mang‘layi qoraning sherigi bor” (T.Malik). Bu o‘rinda yoshulli, mang‘layi qora dialektizmlari muayyan hududga tegishlilikni anglatish uchun xizmat qiladi. Yana qiyoslang: Ishlaring yoqishma, Mirzo, deb so‘radi xon (A.Qodiriy).

2. Varvarizmlar. Varvarizmlar boshqa – qardosh va qarindosh bo‘lmagan tillarga oid so‘z va so‘z birikmalaridir. Ular, masalan: *итак, просто, законный, уже, так, короче, оstonовка, супер, во* va b. – o‘zbek tiliga o‘zlashmaganligi, tilimiz tarkibiga singmaganligi bilan ajralib turadi. Aniqrog‘i, bunday birliklar stol, stakan, sport, vagon, kino, samolyot, poyezd kabi tilimizga o‘zlashgan, uning lug‘at tarkibidan joy olgan uzual birliklardan keskin farq qiladi. Tilimiz tarkibidan joy olmagan, ya’ni okkozional birliklar nutqda maqsadga muvofiq qo‘llanmasligi, “yoqimsizligi”, nutqiy faoliyat, ya’ni fikr almashish jarayonida tinglovchining g‘ashini keltirishi bilan ajralib turadi. Shunga ko‘ra ular varvarizmlar deb nomlanadi. Qiyoslang: Shahnoza, bugun Ruxsoraning tug‘ilgan kuni, unga podarka olishimiz kerak (Talabalar nutqidan). Ostonovkada turibman, tez kel (So‘zlashuv nutqidan). Varvarizmlar ham muayyan maqsadni ko‘zlagan holda badiiy asarlarda u yoki bu obraz tabiatini, xarakterini ochishda qo‘llanib, badiiylik uchun xizmat qiladi.

3. Jargonizmlar. Jargonizmlar biror ijtimoiy guruh a'zolari, masalan, otarchilar, firibgarlar, qimorbozlar, gadoylar, savdogarlar, qamalib chiqqanlar, fohishalar va b. tomonidan maxsus yaratilgan, o'zlari uchungina tushunarli bo'lgan, shunga ko'ra, xalq tilidan farqlanib turadigan so'z va so'z birikmalar. Jargonizmlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning ayrimlari kamsitish, yerga urish kabi salbiy konnotatsiyaga ega bo'ladi. Qiyoslang: loy (pul), ment (militSIONER), qaychi (revizOR), soqqa, yakan, qurug'i (pul), shuxer, atas, atanda (qochmoq), ko'k (dollar). Jargonizmlar ham badiiy asarlarda qo'llanilib, muayyan estetik vazifa bajaradi.

4. Argoizmlar. Argoizmlar ham jargonizmlar kabi biror ijtimoiy guruh tomonidan muayyan maqsadda sun'iy yaratilgan so'z va so'z birikmalaridir. Qiyoslang: qimorbozlar, o'g'rilar o'rtasida soqqa, qurug'i, yakan, loy (pul); bezorilar, qamalganlar o'rtasida shuxer (qochmoq); dollarchilar o'rtasida ko'k (pul); sotuvchilar o'rtasida pixat qilmoq (molini aldab o'tkazmoq).

Argoizmlarning jargonizmlardan farqi shundaki, ularda kamsitish, pastga urish kabi salbiy bo'yoq bo'lmaydi.

5. Vulgarizmlar. Vulgarizmlar qo'pollik, haqorat, so'kinish va qarg'ish ifodalovchi so'z va so'z birikmalaridir. Bular, asosan, insonga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Bunday so'z va so'z birikmalari jamiyatning axloq va odob me'yorlariga mutlaqo zid bo'lib, ularni nutqda qo'llaganlarning esa yuksak madaniyatdan, ma'rifatdan uzoqligini ko'rsatadi. Shunga qaramasdan vulgarizmlardan badiiy adabiyotlarda muayyan maqsadda foydalaniladi. Qiyoslang: "ha, noinsof, ha ko'ppak!" – Qoratoy boyni so'ka boshladi (Oybek).

6. Parazitizmlar. Parazitizmlar nutqning madaniyligiga, tozaligiga salbiy ta'sir qiluvchi, adabiy me'yor talablariga javob bermaydigan birliklardir.

Fikrimizcha, aslida so'zga nisbatan parazit terminini qo'llash maqsadga muvofiq emas, o'ta hurmatsizlikdir. Vaholangki, so'z deb tan olingan har bir birlikning tilda (nutqda) o'z o'rni, muayyan ma'nosi, ahamiyati, "qadri" bor. Bu shak-shubhasizdir. Aytmoqchimizki, shu kungacha parazit so'zlar deb atalgan lisoniy birliklar "yashab" keldimi, "yasha"moqdami, u yoki bu vazifa bajarmoqdami, demak, ular ham e'tiborga loyiq. Ular muayyan nutq faoliyatida

“jonlanadi”, kuchga kiradi, parazitlikdan, ya’ni boshqa soʻzlar hisobiga yashashdan chetlashadi. Bunday soʻzlarni nutq madaniyati, nutqning tozaligi nuqtayi nazaridan parazit soʻlar emas, balki tasodifiy, zarur boʻlmagan, keraksiz, ortiqcha soʻzlar deb nomlah maqsadga muvofiqdir. Bunday soʻzlar, asosan, ogʻzaki nutqda uchraydi. Qiyoslang: shunday qilib, anavi, aytmoqchimizki, anaqa, ya’ni, manaqa, eslatamiz, bilasizmi, demak, xoʻsh va b. Ushbu soʻzlar gap mazmuniga, gapda ifodalanayotgan fikrga biror zaruriy ma’no, tushuncha bermaganidagina, aniq ma’noda qoʻllanib, gap mazmuniga ta’sir qilmaganidagina ular nutq uchun tasodifiy, nozarur, keraksiz soʻzlar sifatida voqelanadi. Qiyoslang: Xoʻsh, fikrimizni davom ettiramiz (Domlalar nutqidan)

7. Kanselyarizmlar. Kanselyarizmlar muayyan korxonalar, zavodlar, fabrikalar, muassasalar kabilarning qonuniy ish yuritish jarayoniga xos va mos boʻlgan, rasmiy ish qogʻozlarida doimiy ishlatiladigan, shakllan turgʻunlashgan, ya’ni ma’lum bir shaklda “qotib qolgan”, shu holda saqlanadigan soʻz va soʻz birikmalaridir. Ushbu lisoniy birliklar kanselyariya “tiliga”, uslubiga bevosita oid boʻlib, ular hujjatlar yozishda, ularni mantiqiy, rasmiy shakllantirishda xizmat qiladi. Bunday birliklar kanselyariya tiliga oid boʻlganligi, ularning qoʻllanish oʻrni qat’iyligi, chegaralanganligi uchun ulardan badiiy adabiyotlarda deyarli foydalanilmaydi. Aks holda, tabiiyki, badiiy nutqning tozaligiga, sofligiga putur yetadi.

Xullas, kanselyarizmlar jamiyat hayotida, ishlab chiqarishda zaruriy birliklar boʻlib, ish qogʻozlarini hujjatlarni yozishda ularning ishlatilishi talab qilinadi. Qiyoslang: Oʻzbekistonda ishlab chiqariladigan avtomobillarning amaldagi narxlari quyidagicha... Avtomobillarga toʻlov milliy valyutada – soʻmda amalga oshiriladi. (Gazetadan)

5. Nutqning ta’sirchanligi. Nutqning ta’sirchanligi nutq orqali ifodalanayotgan fikr bevosita adresatga, ya’ni eshituvchiga yoʻnaltirilishi, tinglovchi psixikasiga “salmoqli” ta’sir qilishi, uning xotirasida yorqin iz qoldirishi, aniq “aks etishi” bilan belgilanadi. Ogʻzaki nutqqa ham, yozma nutqqa ham xos boʻlgan ta’sirchanlikning yuz berishi uchun, soʻzsiz, nutqning toʻgʻri va aniq, toza va mantiqiy boʻlishi shart. Aks holda maqsadga – ta’sirchanlikka erishilmaydi. Demak, ta’sirchan nutq ogʻzaki nutqda tinglovchining, yozma nutqda

esa o‘quvchining diqqatini, e‘tiborini – ruhiyatini egallashi lozim. Nutq qanday bo‘lmasin, ya‘ni u dialogik nutqmi, monologik nutqmi, undan qat‘i nazar ta‘sir kuchiga ega bo‘lishi shart. Chunki har bir inson nutq so‘zlar ekan, birinchi navbatda, u nutqning ta‘sir quvvatiga, kuchiga e‘tibor beradi. Shunga ko‘ra u nutqning kommunikativ sifatlariga diqqat qilgan holda auditoriyaning bilim darajasini, yoshini, kasbini, ruhiy holatini hisobga olib, nutqini tuzishga, rejalashtirishga harakat qiladi. Maqsad tinglovchiga nutqini, fikrini to‘liq yetkazish, to‘liq tushuntira olish va uni ishontira olishdir. Shundagina ta‘sirchanlik jarayoni yuz beradi. Ayni vaqtda nutq so‘zlovchi bilan nutq tinglovchi o‘rtasida uzviylik, ruhiy hamkorlik, o‘zaro hurmat bo‘lihi, nutq hayotiy faktlarga boy, asoslangan bo‘ishi lozim. Shuningdek, nutqda tasviriy vositalarning, o‘xshatishlar, parafrazalar, frazeologik iboralar, maqol, matal, hikmatli iboralar, hadislardan namunalarning qo‘llanilishi ham maqsadga muvofiqdir.

6. Nutqning boyligi. Yuqorida aytilganlar, ayni vaqtda, nutqning boyligini ham belgilaydi. Ma‘lum bo‘ladiki, nutqning ta‘sirchan, boy bo‘lishida nutq so‘zlovchiga katta mas‘uliyat yuklanadi. Nutq so‘zlovchi ommani o‘ziga jalb qiluvchi, o‘ziga hurmat bilan qarashiga sazovor bo‘lgan shaxs sifatida lisoniy, ma‘naviy, ruhiy, estetik jihatdan tayyor, yetuk bo‘lishini, albatta, bilim saviyasi yuqori, til-lug‘at boyligini mukammal egallagan bo‘lishi shart. Nutqning ta‘sirchanligi, birinchi navbatda, so‘zlovchiga – adresantga, uning lisoniy va falsafiy dunyoqarashiga bog‘liqdir. Qiyoslang:

Ilmdan bir shu‘la dilga tushgan on
Shunda bilursankim, ilm bepayon.

(Firdavsiy)

So‘z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,
So‘z birla chiqur indan ilon-murdor ham

(Balxiy).

Kampirlar sim qoqdi

(A.Qahhor).

Jamiiki ezgu fazilatlar inson qalbiga avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi ... Ona tili – bu millatning ruhidir. O‘z tilini yo‘qotgan har qanday millat o‘zligidan judo bo‘lishi muqarrar (I.Karimov). Ona tilimizning boyligini, unga hurmatingiz va

muhabbatingizni tilimizni dunyoga tarannum etish bilan ko'rsatishingiz kerak (Sh.Mirziyoyev).

Nutqning ta'sirchan, ifodali, boy bo'lishida, albatta, so'zlovchi nutq texnikasiga ham amal qilishi lozim. Aniqrog'i, u nutq texnikaini ham puxta egallagan bo'lishi shart. Nutq so'zlovchi nutqiy faoliyati jarayonida auditoriyani hisobga olgan holda ovozning tiniqligiga, jarangdorligiga, baland-pastligiga, so'zlarning aniq va tiniq eshiti-tilishiga, nutqning uzun va qisqaligiga, hayajonli bo'lishiga, diktsiyasiga, urg'udan to'g'ri va unumli foydalanishga e'tibor berishi ayni muddaodir. Aytilganlar nutqning ta'sirchan, ifodali, boy bo'lishini ta'minlaydigan zarur shartlardandir.

Xullas, nutq madaniyati ham, muloqot madaniyati ham o'zaro dialektik bog'liq tushunchalar sifatida jamiyatga – ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy, iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotga xizmat qiladi, ularning rivojiga yetakchi kuch hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Nutqning kommunikativ sifatlariga nimalar kiradi?
2. Nutqning to'g'riligi nutq uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz?
4. Nutqning tozaligi nima va unga salbiy ta'sir qiluvchi hodisalar qaysilar?
5. Nutqning mantiqiyliги nima va u nimaga asoslanadi?
6. Nutqning ta'sirchanligi nima?
7. Nutqning boyligi va texnikasini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

1. Jargonizm – (fransuzcha jargon). Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib, ishlatiladigan so'z va iboralar.
2. Vulgarizm – (lot. Vulgaris-oddiy, sodda) – da'g'allik, qo'pollik, haqorat ifodalovchi so'z va iboralar.
3. Kommunikatsiya – (lot. Communicatsion – xabar, aloqa). Biror habarning til vositalari orqali berilishi, habar qilinishi.

TIL VA NUTQ. NUTQ ODOBI

Til – aloqa quroli, til - hayot ko‘zgusi, til – ma’naviyat belgisi. Insonni hayvonot olamidani ajratib, uni koinot sarvariga va gultojiga aylantirgan omil ham tildir. Inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsullari, tafakkur «mevalari» til va nutq orqali yuzaga chiqadi.

Qadimgi islomiy manbalarda aytilishicha, bani basharning yaratuvchisi Tangri taoloning bir og‘iz «bo‘l» degan so‘zi bilan olam yaralgan ekan. Shuning uchun so‘zga e’tiqod, so‘zga berilgan ta’rifu tavsiflar, so‘zning tarixiy xizmatiga aytilgan sharaflar cheksizdir. Ulug‘ Alisher Navoiy so‘zga shunday baho beradi:

So‘z durki, nishon berur o‘likka jondin,
So‘z durki, berur jong‘a xabar jonondin.
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin.
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

So‘zning tarixiy - madaniy, ma’naviy xizmati cheksiz, albatta. Lekin tilning imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo‘lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

«Qobusnoma»da Kaykovus «Bilgilkim, hamma hunardan so‘z hunari yaxshi», deydi. Bu so‘zlarda shunday hikmat borki, so‘zga chechan, so‘zamol, notiq kishi hamma joyda obro‘ - e’tibor, hurmat topadi. Bunga Alisher Navoiy hayoti va faoliyatidan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Zero nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a’zam darajasiga ko‘targan edi.

G‘arb donishmandlaridan R.Emirsonning ta’kidlashicha, «Nutq - qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi». Bu gapda nutqning shunday fazilati ta’kidlanayaptiki, u, birinchi navbatda, ishontirish san’atidir. O‘quvchilar bilan muloqotda bo‘layotgan o‘qituvchi ishonarli gapirishi, nutqi dalillangan, puxta asoslangan bo‘lishi lozim. O‘quvchilarning ishonchini, mehrini qozongan o‘qituvchinigina haqiqiy ustoz deyish mumkin.

Qadimgi notiqlik san’ati harbiy sarkardalik san’ati bilan tenglashtirilgan. Bu bejiz emas. Chunki lashkar bilan zabt etib

bo‘lmaydigan davlatlar va sarhadlarni so‘z san’ati bilan bo‘ysundirish mumkin.

Alisher Navoiy:

Olibmen taxti farmoning‘a oson
Cherik chekmay Xitoydin to Xuroson,

deydi. Cherik-bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo‘lgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib so‘zlamogda. Ma‘lumki, Alisher Navoiyning ta‘sir doirasi va darajasi har qanday harbiy sarkardadan ham ustun bo‘lgan. Sulton Husayn Boyqaroning o‘zi ulug‘ shoirni maxsus risolasida ta‘riflab «So‘z sohibqironi» deb atagan edi.

1. So‘zning sehriga, qudratiga, sarkarda bajara olmaydigan vazifani so‘z sohibqironi uddalaganligiga yana bir hikoyatni misol qilib keltirish mumkin. Hikoyat mazmuniga ko‘ra Husayn Boyqaro uzoqda shikor bilan mashg‘ul ekan. Saroyda malika og‘ir, betob yotgan ekan. Kunlardan bir kuni malika hayotdan ko‘z yumibdi. Ammo podshohga o‘lim xabarini yetkazishga hech kim jur‘at etmabdi. Shunda saroy a‘yonlari so‘z sarkardasi Navoiyga murojaat qilishibdi. «Shohga shum xabarni yetkazgan kishi, shubhasiz, jazoga mahkum bo‘ladi. Mushkulni faqat sizning tadbirkorligingiz, suxandonligingiz oson qilishi mumkin», -- deyishibdi. Shunda Navoiy bir satr she‘r yozib beribdi. Uni chopar orqali Husayn Boyqaroga etkazishibdi. Podshoh o‘qibdi:

Sarvigulning soyasinda so‘ldi gul, netmoq kerak?

Husayn Boyqaro darhol misraning mazmunini tushunibdi. Hech bir talvasaga tushmasdan, vazminlik bilan she‘riy savolga she‘riy javob yozibdi:

Sarvidin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak!

Saroy ahli chopar keltirgan xatni o‘qib, so‘zning qudratiga qoyil qolishibdi, dafn marosimiga kirishishibdi.²⁵

---

²⁵ Nusratullo Atoulllo o‘g‘li Jumaxo‘ja «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998, 47-b.

Til va nutq o‘zaro bog‘liq hodisalar bo‘lib, til nutq uchun ashyodir, imkoniyatdir, nutq esa voqelikdir, ya‘ni nutq til materiali asosida tashkil topadi. Til jamiyat a‘zolari uchun umumiy bo‘lib, ruhiy va moddiy materialdan iboratdir.

So‘z, morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruhiy «material» hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida ma‘lum tovush tizimida namoyon bo‘ladigan so‘z va morfemalar moddiy materialdir. Tilning ruhiy hodisaligi uning xotirada saqlanishi bilan bog‘liqdir. Tilning moddiyligini nutq jarayonida yuzaga keluvchi tovushlar belgilaydi.

Biz xotiramizda saqlanadigan qoidalardan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikrni yuzaga chiqarish uchun so‘zlar, grammatik ma‘no tashuvchi morfemalar va so‘z shakllari, asosan, gaplarni hosil qilamiz. Masalan, bizda kitobning qaerdan olinganligini bilish haqidagi fikr tug‘ildi, deylik. Uni quyidagi savol shaklida yuzaga chiqaramiz: Sen kitobni qaerdan olding?

Bunda biz *sen, kitob, qayer, ol* leksemalaridan; *-ni, -dan, -ding* morfemalaridan va so‘roq gap modelidan - qoidasidan foydalandik. Mazkur gapni aytish jarayonida xotiramizdagi leksemalar alohida affiks morfemalarni olib, so‘z shakllariga aylandi va yuqoridagi tartibni egalladi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylandi.

Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq nutq a‘zolarining harakatiga ko‘ra yuzaga kelib, ikki xil bo‘ladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - so‘zlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, o‘ylashi ichki nutqdir.. . O‘pkadan chiqqan havoning nutq a‘zolariga ta‘siri, shu ta‘sir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdir.

Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini o‘zaro mantiqiy bog‘lab, ularni harakatga keltiradi. Nutq so‘z, so‘z birikmalari va gaplardan iborat bo‘ladi.

Nutq, nutq odobi insonning ma‘naviyatini-ma‘rifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida ko‘rinadi. Nutq odobi nima?

Nutq odobi deganda, aytilishi zarur bo‘lgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko‘ngliga mos holda adabiy me‘yordagi ifodalar bilan yetkazishdir. Xunuk xabarni ham

tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun soʻzlovchi tilni, mukammal bilishi kerak. Muloyim, yoqimli, odobli soʻzlash ham oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi. Unga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan oʻrganish orqali erishiladi. Oʻquvchi uchun esa eng yaxshi namuna oʻqituvchidir. Buni oʻqituvchi har doim his qilib turishi kerak.

Nutq odobi salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha boʻladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Salomlashishning ahamiyati haqida hindlarda shunday naql bor: «Bitta salom bilan beshta narsaga - oʻzini engil sezish, shon-shuhrat topish, qut-barakali, ilmi boʻlish va nihoyat uzoq umr koʻrishga erishiladi».

Ha, salomda gap koʻp, salomlashish, salom berishning ham oʻziga yarasha qonun-qoidalar bor. Afsuski, oʻzimizning sharqona salomlashish odobimizga etarli darajada eʼtibor bermayapmiz.

Avvalo, har bir muslim va muslima salomlashish ham farz, ham qarz ekanligini yaxshi anglab yetmogʻi lozim. Chunki «Soʻz boshi -- salom», deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti «assalomu alaykum», «vaalaykum assalom» jumalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qatʼi nazar oʻzaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh boʻlib qolmoqdamiz.²⁶

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. Oʻqituvchi ularni oʻz oʻrnida ishlatishda hamma uchun va oʻz shogirdlari uchun oʻrnakdir.

Madaniyatli kishi oʻz aybini boʻyniga ola bilishi, aybi uchun kechirim soʻrashni ham bilishi lozim. Oʻz aybi uchun uzr soʻrash oʻz gʻururini erga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir.

Yetuk kishiga xos fazilatlardan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan «xayr, sogʻ boʻling», «xayr, koʻrishguncha», «xayr, omonlikda koʻrishaylik» kabi taʼsirchan iboralar mavjud. Oʻqituvchi sinfdan chiqayotganda «xayr, sogʻ boʻlinglar», «xayr, yaxshi qolinglar» iboralarini ishlatib, oʻrinli boʻladi.

---

²⁶ Siddiq Moʻmin. Soʻzlashish sanʼati, Fargʻona 1997, 27 – bet.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga o‘z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o‘rgatib borish lozim. Tilimizda rag‘batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o‘z o‘rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O‘qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o‘quvchilar-ni «ofarin», «barakalla», «rahmat», «otangizga rahmat», «minnatdorman» kabi so‘zlar bilan rag‘batlantirishi lozim.

«Har bir kishining madaniylik darajasi, o‘qib qanchalik tarbiya ko‘rganligi uning yozma va og‘zaki nutqidan bilinadi» (S.Ibrohimov).

Tilning dunyoni bilish, bilimlarni to‘plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi qator vazifalarni bajarishiga qaramasdan, uning asosiy funksiyasi kishilar o‘rtasidagi aloqani ta‘minlashdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma‘rifiy taraqqiyotining, millat ma‘naviy kamolotining muhim belgisidir. Tom ma‘nodagi madaniy kamolotning muhim belgisidir. Haqiqiy ma‘nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining muhim jihatlaridan biridir. Shuning uchun ham hozirda mamlakatimizdagi ma‘naviy-ma‘rifiy islohotlar har qachongidan ham dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi, «Ta‘lim to‘g‘risida»gi qonunlarida, «Kadrlar tayyorlash bo‘yicha milliy dasturi» va boshqa juda ko‘plab hujjatlarida ma‘naviy-ma‘rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Jamiyatimizning har bir a‘zosi, har bir mutaxassis zamon bilan hamqadam bo‘lishi, eng avvalo, o‘z ona tilining sadoqatli sohibi bo‘lmog‘i lozim.

Til jamiyat bilan, uning ma‘naviyati, ma‘rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Til qanday hodisa?
2. Alisher Navoiy til va nutqni qanday ta‘riflaydi?
3. Nutq odobi nima?
4. Nutqiy etiket nima?

Tayanch tushunchalar

2. Odob - muomalada o'zini tuta bilish.
3. Nutq odobi - adabiy me'yordagi nutq.
4. So'z - ma'no ifodalovchi til (nutq) birligi.

NUTQ MADANIYATI VA USLUBSHUNOSLIK

Uslubshunoslikning tilda tutgan o'rni beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlarni shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiy me'yorni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.²⁷

Ma'lumki, har bir so'zni o'ylab, tanlab, ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. Bu haqda buyuk faylasuf Aristotelning «Poetika» va so'z mulking sultoni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarlarida ham qimmatli fikrlar aytilgan.

Tilda har bir so'zni, grammatik formani, har bir sintaktik qurilmani o'z o'rnida, ya'ni shu so'z, shu grammatik shakl yoki sintaktik qurilma (gap) ishlatilayotgan vaziyatni (tinglovchi saviyasi, ularning holati kabilar) hisobga olgan holda to'g'ri qo'llash, ularning shu vaziyatga eng mos tushadiganini tanlab, nutq jarayonida ulardan unumli foydalanish, eng ixcham va fikrni lo'nda ifodalaydiganini, eng sodda va hammaga tushunarlisini ishlatish nutqning ravonligini, tushunarligini, aniqligini ta'minlaydi, uni g'alizliklardan xalos etadi. So'zlarni, grammatik shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, bo'lar - bo'lmasga u yoki bu so'zdan yoki grammatik shakllardan foydalanaverish, umuman, ularni ortiqcha qo'llash, o'rinli - o'rinsiz takrorlayverish nutqni bachkana qiladi, fikrni xiralashtiradi, uning ta'sirchanligiga putur yetkazadi.²⁸ Zero, donolar aytganidek:

---

²⁷ Yo.Tojjiyev va b., O'sha asar. 90-bet.

²⁸ Yo.Tojjiyev va b., O'sha asar. 91-bet.

Nodonlardek yuzlab soʻzni qilma qator,
Donolardek bir soʻz degil, lek maʼnodor.

(Saʼdiy Sheroziy)

yoki

Soʻz joyu vaqtiga boʻlar ekan mos,
Sehru afsun uchun u boʻlar asos.

(Abdurahmon Jomiy)

Maʼlumki, uslubiyat - fikrni ifodalash yoʻllari, til vositalarini – materiallarini toʻgʻri tanlay bilish haqidagi taʼlimot-uslublar ilmi boʻlib, tilning vazifalariga mos ravishda bir necha koʻrinishlarga ega: soʻzlashuv uslubi, kitobiy uslub, ilmiy-ommabop uslub, rasmiy, publitsistik va badiiy uslub kabilar. Ushbu fikr uslubiyatning tarkibiy qismiga kiruvchi grammatik uslubshunoslik haqida ham aytish mumkin.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubshunoslikda ham saqlanadi, yaʼni u morfologik uslubshunoslik hamda sintaktik uslubshunoslik kabi ikki koʻrinishda boʻladi.

Grammatika soʻzning yoki sintaktik qurilmaning lugʻaviy va grammatik maʼnolarini, fikriy jihatni oʻrgansa, grammatik stilistika ularning qoʻshimcha - ekspressiv maʼnolarini, vazifaviy xususiyatlarini oʻrganadi.

Grammatika bilan uslubshunoslik birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalashini emas, balki qanday ifodalanishini ham tekshiradi.

Grammatik uslubshunoslikning bir qismi boʻlgan morfologik uslubshunoslik har bir grammatik shaklning, soʻz yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning uslubiy xususiyatlarini oʻrganadi.

Oʻzbek tilida qoʻshimchalar doirasidagi maʼnodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: **shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarining biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...** kabi.

Oʻzbek tilida soʻz yasovchi va grammatik maʼno ifodalovchi juda koʻp affikslar oʻz variantlariga ega yoki bir-biri bilan oʻzaro sinonimik munosabatda boʻladi. Masalan, joʻnalish kelishigi koʻrsatkichi –**ga** hozirgi tilimizda – **ka, -qa** variantlarida uchrasa, eski oʻzbek tilida -

g'a (borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a) ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi **-giz** ko'rsatkichi **-kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz** va hatto, ba'zan **-kar (o'tkar, etkar)** variantlarida uchraydi.²⁹

Tilimizda ba'zan ayrim grammatik shakl pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'llash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur yetkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: **toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, Yangiqishloq qishlog'i, bir kalima so'z, o'n yillar o'tdi, 6 ta o'g'il - qizlarim bor**, qo'llanishlarda grammatik shakllar yoki so'zlarning o'rinsiz, maqsadsiz qo'llanishi natijasida ana shunday hol yuz berganini kuzatamiz: kichkinagina tipidagi qo'llashlarida **-gina**, solinib bo'lindi qo'llanishidagi **-in**, ichilib qo'yildi tipidagi qo'llanishlarda oldingi so'zdagi **-il**, to maktabgacha qo'llanishida **to** elementi (bunda ba'zan kuchaytirish ifodalanishi mumkin, ana shunday vaqtda to elementining ishlatilishi o'zini oqlaydi), keyingi birikmalarda **qishlog'i, kalima so'zlari, o'n yillar o'tdi, oltita o'g'il - qizlarim bor, har bir dalillarni** birikmalarida – lar affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda g'alizlik tug'dirgan.

Biroq, shuni ham aytish kerakki, grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qo'llash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tug'diravermaydi. Ba'zan juda o'rinli, tushungan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib, shunday qilinsa, nutqni ravon qiladi, fikrni aniq, lo'nda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi, nutq ta'sirchanligini oshiradi, ma'noni kuchaytiradi, bo'rttiradi: **Ulug' ayyom kunlari; shuncha yil tuz - namak bo'ldik; besh panjasini og'ziga tiqadi; aytganini qilmay qo'ymaydi; biz o'zimiz aytib qo'yamiz** tipidagi qo'llanishlarda ana shu holni kuzatamiz. To'g'ri, namak, kalima, ayyom, panj so'zlari fors-tojik tillarida tuz, so'z, kun, besh so'zlariga to'g'ri keladi. Biroq, o'zbek tilida ular, birinchidan, boshqa ma'noda qo'llanilishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, **ulug' ayyom kunlari** birikmasida **ayyom** so'zi kun ma'nosida qo'llangan emas, u ma'lum bir sanani ifodalagan, besh panjasini birikmasida panja so'zi barmoq ma'nosida, **bir kalima so'z** birikmasida kalima so'zi **so'z** leksemasining aniqlovchisi bo'lib kelgan va aqlli, fikrli, lo'nda so'zlari ma'nosida qo'llangan; tuz-

²⁹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar. 90-bet.

namak qo'llanishida esa o'zbek tilida, og'zaki nutqda ko'p uchraydigan non - pon, choy - poy tipidagi holatni kuzatamiz.

Bundan tashqari, bu qo'llanishda **tuz - namak**ning ibora holiga kelib qolgani ko'zga tashlanadi va u birga turdik, birga bo'ldik birikmalari ifodalagan ma'noni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qo'llash hech mumkin emas.

Keyingi misolda inkor formasining (-ma) ikkala so'zda ham ishtirok etishi tasdiq ma'nosini ancha kuchaytirib, bo'rttirib bayon qilishni ta'minlagan.³⁰

Grammatik uslubshunoslikda ayrim grammatik shakllarning o'rnini almashtirib qo'llashning o'ziga xos tomonlari borligi keng o'rganilishi kerak. Adabiy me'yorda har bir ko'rsatkichning o'zak-negizlarga qo'shilishdagi o'rni qat'iy belgilangan. Ammo ma'lum bir uslubiy maqsadni ko'zda tutgan holda ularning o'rnini almashtirish mumkin: Qalbimni sen ko'zimdanmi anglading (Oybek); Osmondagi bulutlarning xo'mrayishidanmi qo'rqdingiz (Oybek); boringlar -- borlaring, ketinglar-ketlaring; borganmi edi - borgan edimi, aytib edimmi -- aytibmi edim; dadang uydalarmi-dadang uydami; aytmabmidim - aytmab edimmi (og'zaki nutqda).

Keltirilgan misollarga diqqat qilsak, birinchi ikki gapda –mi yuklamasi aslida, adabiy me'yorga ko'ra, **anglading** va **qo'rqdingiz** so'zlariga qo'shib kelishi kerak edi: angladingmi, qo'rqdingizmi tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi so'zga qo'shadi va bu bilan o'ziga xos ekspressivlik hosil qiladi, ta'sirchanlikni oshiradi, nutqqa poetiklik ato etadi. Keyingi misollarda –ing va –lar affikslarining o'rnini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, borganmi edi – borgan edimi tipidagi qo'llanishlarda ma'noni kuchaytirish, nutqqa ekspressivlik ato etish, ta'kidlash, jonlilik, jo'nlik, tasviriylik o'z ifodasini topgan.³¹

Ko'rinib turibdiki, hozirgi o'zbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubshunosligini o'rganish alohida ahamiyatga egadir. Grammatik shakllarni o'z o'rnida to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash, ulardan o'rinli foydalanish nutqimizning ta'sir kuchini oshiradi, uni har xil g'alizliklardan xalos etadi.

---

³⁰ Yo.Tojjiyev va b., O'sha asar. 94-bet.

³¹ Yo.Tojjiyev va b., O'sha asar, 96-bet.

Takrorlash uchun savollar

1. Uslubiyat nima?
2. Grammatik uslubshunoslik nima?

Tayanch tushunchalar

1. Uslubshunoslik - adabiy til uslubi?
2. Qo‘shimcha - shakl va so‘z yasovchi affiks.

NUTQ MADANIYATI VA TERMINOLOGIYA

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy – texnik tub o‘zgarishlar davrida jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq holda yangi-yangi fanlar va tushunchalar yuzaga kelmoqda. O‘zbek tilida ham yangi terminlar paydo bo‘lmoqda, ilgaridan ishlatilib kelingan qator leksemalar yangi ma’no kasb etmoqda. Demak, terminologiya sohasida ham qator muhim masalalarni hal qilish vazifasi turibdi.

Bugungi kunda terminologiyaning amaliy va nazariy masalalarini yanada chuqurroq o‘rganish, terminlarni yaratish va ularni qo‘llashni til qonuniyatlari asosida tartibga solish davlat ahamiyatiga molik muammoga aylandi. Shuning uchun ona tilimizning sistemasini yanada teranroq tadqiq etish, terminologiyaning turli masalalarini atroflicha o‘rganish hozirda muhim va jiddiy masalalardan biri bo‘lib qoldi.

O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgunga qadar va u amal qila boshlagandan keyin matbuot xodimlari, hatto ayrim tilshunolar Davlat tili haqidagi qonunni to‘liq joriy etish o‘rniga, uning ayrim bandlariga deyarli e’tibor bermay, ko‘pdan buyon qo‘llanib kelinayotgan va omma nutqiga singib ketgan ko‘plab terminlarni, ularning mazmunini chuqur o‘rganmay turib, yangidan, noto‘g‘ri so‘zlar, leksemalar bilan almashtira boshlashdi. Xatto “termin”, “terminologiya” kabilar “atama”, “atamashunoslik” leksemalari bilan almashtirib qo‘llanadigan bo‘ldi, “atama”, “atamashunoslik” kabi tushunchalarning umumxarakterga egaligi e’tiborga olinmadi. Chunki “atama” deyilganda, onomastika (toponomiya, antroponomiya, oykonimiya kabilar)ga aloqador leksik birliklar ham tushuniladi.

Shunga ko‘ra avvaldan iste‘molda bo‘lgan baynalmilal “termin” va “terminologiya” leksemalarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Terminologiya muayyan fanning tushunchalar sistemasi bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan terminlarning jami sifatida ta‘riflanadi. Har qanday tushunchalar sistemasiga muayyan terminlar sistemasi to‘g‘ri keladi. Terminologik sistemalar fan taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib boradi. Terminlar umumiste‘moldagi so‘zlardan farqli ravishda joriy qilinib, ularning qo‘llanishi ma‘lum darajada nazorat ostida bo‘ladi. O‘z-o‘zidan terminlar paydo bo‘lib qolmaydi, aksincha, ular zaruriyatga aylangan holda “o‘ylab topiladi”, “ijod qilinadi”. Shuningdek, oddiy so‘zdan farqli ravishda terminning ma‘nosi kontekstga bog‘liq bo‘lmaydi, muayyan leksema terminologik ma‘nosida va o‘z terminologik maydonida qo‘llanar ekan, ayni ma‘no saqlanib qolaveradi. Biroq ko‘p ma‘noli terminlarning aniq ma‘nosini ajratib olish uchun kontekstning zarurligi shubha tug‘dirmaydi.

Terminologik birikmalarning ko‘p leksemaliligi, ya‘ni ular komponentlarining soni nechtagacha bo‘lishi keyingi yillarda terminshunoslarning diqqat – e‘tiborini jalb etib kelmoqda.

Haqiqatan ham keyingi yillarda miqdoran ortib borayotgan ko‘p komponentli brikma terminlar tushuncha mazmunini to‘laroq ifodalashga xizmat qilsa-da, ularni amalda qo‘llash va yodda saqlab qolish ancha noqulaydir. Aslini olganda, bunday terminlar ikki, nari borsa uch, to‘rt komponentdan iborat bo‘lishi lozimki, natijada, brikma terminlarning komponentlari, tegishli belgilarni to‘laroq aks ettirish maqsadida, aniqlovchilar, sifatdoshli o‘ramlar qo‘shish orqali hosil qilinishi kerak. Bu tushunchani ifodalashning dastlabki bosqichiga xos holat bo‘lib, keyinchalik tushuncha haqida muayyan tasavvur yuzaga kelgach, u qadar ahamiyatsiz belgilarni ifodalagan komponent (so‘z)lar qisqartirilishi, binobarin, termin ixchamroq holga keltirilishi mumkin. Biroq bu jarayon boshboshdoqlik, tavakkalchilik asosida emas, balki ma‘lum qonun-qoidalar asosida mantiqiy ravishda amalga oshirilishi lozim. Termin muammosi haqida fikr yuritar ekanmiz, termin nima? degan aniq savolning tug‘ilishi tabiiydir.

Termin kasbiy ma‘no bildiruvchi, kasbiy tushunchani ifodalovchi va shakllantiruvchi ayrim obyektlar va ular o‘rtasidagi aloqalarni muayyan kasblar nuqtai nazaridan bilish hamda o‘zlashtirish jarayonida ishlatiladigan so‘z yoki birikmadir.

Haqiqatan ham shunday, Chunki har bir sohaning, tarmoqning termini borki, u o'sha soha, tarmoq doirasida qo'llanadi, aniqroq qilib, kasb – hunar egasining nutqini shakllantiradi, o'zaro nutqiy muomala uchun shart – sharoit yaratadi.

Bu o'rinda shuni qayd etish lozimki, muayyan kasb – hunar yoxud mutaxassislikka ega bo'lgan kishilar ko'pincha u yoki bu sohaning o'ziga xos spetsifik terminlari bilan ish ko'radi. Masalan, iqtisodchilarning yozma yoki og'zaki nutqida kartel, kliring, tovar oboroti, mayda mulkchilik, mablag' ajratish, renta kabi tor doiradagina qo'llaniladigan terminlarning ishlatilishi tabiiy holdir. O'z-o'zidan ayonki, bu xildagi terminlar iqtisodiyotdan uzoqroq biror kasb egasining nutqida ishlatilmaydi. Shu bilan birga, iqtisodiyot sohasining qator terminlari ham borki, ular muayyan til egalarining deyarli barchasi nutqida bab-baravar ishlatilaveradi.

Masalan, bozor, mol, savdo, savdo – sotiq, pul, xaridor, bozorchi, olib-sotar, chayqovchi kabilar shular jumlasidandir.

Har bir sohaning o'ziga xos tushunchalari bor. Bu tushunchalarning jami shu sohaning tushunchalar sistemasini tashkil etadi. Shu sohaga oid tushunchalarni ifodalovchi maxsus terminlar ham mavjud. Ana shu terminlarning jami shu sohaning terminologik sistemasini tashkil etadi, ya'ni shu soha terminologiyasi bo'ladi. Jumladan, matematika, fizika, biologiya, ximiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, meditsina va hokazo. Fanlarning o'zlariga xos terminlari mavjud: qo'shuv, oluv, kvadrat, ildiz, tangens, kotangens, sinus, kosinus; zaryad, kuchlanish, bosim, havo oqimi, molekula, mikroorganizm; morfologiya, sifat, ega, kesim, o'zak, negiz, qo'shimcha, aruz, g'azal, turoq kabilar. Ko'rinadiki, terminalogiya «tor ma'noda ma'lum bir sohaga oid maxsus leksika» bo'lsa, «keng ma'noda umumiy lug'at tarkibining ayrim sohalarda ishlatiladigan qismidir» (S.F.Akobirov).³²

Terminlarni qo'llashda ma'lum kamchiliklar sodir bo'layotgan ekan, buning sabablari ham mavjuddir: 1. Nutq muallifi terminning tub ma'nosini to'g'ri anglab yetmaydi. Natijada, uni mantiqan mos kelmaydigan so'zlar bilan biriktiradi va jumla tuzadi. Uningcha, termin to'g'ri ishlatilganday tuyuladi. Masalan: Uning sochlaridan kelayotgan juda ingichka bir hindiy mushk isi boshimni aylantiradi,

---

³² R.Qo'ng'urov va b.O'sha asar. 151-bet.

gapida ingichka soʻzi oʻrinsiz ishlatilgan. 2. Muallif oʻz nutqiga jiddiy eʼtibor bermaydi, uni kuzatmaydi, unga baho bermaydi. Natijada terminlar pala - partish ishlatilib yuboriladi. Baʼzan esa ongli ravishda mavjud terminlarni yaxshi bilgani holda anʼanaviy qoʻllanilib kelinayotgan, hamma uchun tushunarli boʻlgan terminlardan voz kechib, oʻzini shu fanning bilimdoni qilib koʻrsatish maqsadida hech kim uchun tushunarli boʻlmagan, qoʻllanilishi oʻzini oqlash - oqlamasligi hali nomaʼlum boʻlgan terminlarni qoʻllash hollari ham uchraydi. Bu bilan nutq muallifi oʻzini goʻyo «yangi narsa» aytgan hisoblaydi. 3. Tilni chuqur bilmasak, uning sintaktik va semantik imkoniyatlarini egallamaslik natijasida nutqda terminlar notoʻgʻri ishlatilib yuboriladi. 4. Soʻz yasalihi, jumladan, terminlarning yasalihi qonun-qoidalarini yaxshi bilmaslik natijasida notoʻgʻri terminlar - soʻzlar hosil qilinadi va ularning nutqda ishlatilib yuborilishi ham soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi aloqani qiyinlashtiradi: «Shu yashayotgan joyimda nojoyligimdan emas nimadanligini oʻzim ham bilmayman, tushuntirilishi, ammo...» (A.Aʼzam).

Keltirilgan misoldagi nojoy soʻzining yasalihi gʻalizdir. Chunki oʻzbek tilida tarkibida o unlisi boʻlgan undosh – unli -undosh tarkibidagi bir boʻgʻinli soʻzlarga no prefiksi qoʻshilib, yangi soʻz hosil qilish meʼyor emas: nonon, nojon yasalihlari uchramagani holda nonsiz, jonsiz yoki benon, bejon yasalihlari meʼyor hisoblanadi. Bundan tashqari, baʼzan, har xil sabablarga koʻra, termin yasashda, terminologiya talablariga zid ish tutiladi. Maʼlumki, terminlar ixcham, aytilishi va yozilishi qulay boʻlishi kerak. Bunga zid ravishda, masalan, fizik xossalar tipida termin yasashlar uchraydi. 5. Baʼzan mavjud termin bor boʻlgani holda, uni bilmaslik oqibatida, boshqa sunʼiy terminlar hosil qilish yoki mavjud termini oʻz mustaqil qarashlariga mos ravishda oʻzgartirish, ayrim hollarda esa, tushunchani, hodisani oʻz nuqtai nazaridan baholagan holda uni mavjud termin bilan ifodalash hollari uchraydi.³³

Mustaqillikka erishganimizdan soʻng terminlarni oʻzbekchallashtirish yoʻlida bir qator yutuqlar bilan birga maʼlum kamchiliklarga ham yoʻl qoʻyildi. Bir tushunchani ifodalash uchun turli soʻzlar ishlatildi: rayon - nohiya – tuman; institut - oliy ilmgoh - oliy taʼlimgoh - dorilmuallimin; jurnal – majalla – jarida – oynoma –

---

³³ R.Qoʻngʻurov va b.Oʻsha asar. 55-bet.

oybitik; gazeta - ro'znoma - haftanoma, qo'nalg'a - uchargoh - uchardargoh - tayyoragoh (aeroport) kabi. Atamalarni tartibga solish bo'yicha «Atamashunoslik qo'mitasi» tomonidan ko'pgina xayrli ishlar amalga oshirildi. Masalan: tilimizda muqobili yoki uni yasash imkoni bo'lmagan hollarda baynalmilal atamalarning o'zi ishlatilaverishi to'g'risida shunday deyiladi: «...keyingi taraqqiyot davomida ko'plab mashinalar, texnika vositalari, ilm-fan tushunchalari o'z nomi bilan hayotimizga kirib kelgan. Predmet yoki tushunchalarni ifodalaydigan bunday atamalar o'z so'zimiz bo'lib qolgan va lug'at boyligidan o'rin olgan: traktor, avtomobil, tramvay, aeroport, atom, yadro, neytron, fizika, texnika kabilar»³⁴.

Shu bo'limda fikr yuritilgan lisoniy hodisalardan ma'lum bo'ldiki, til imkoniyatida shunday so'zlar borki, ular alohida muayyan semantik maydon sifatida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan fandagi yangiliklar, o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq holda yuzaga keladi, yashaydi. Ma'lumki, bunday so'zlar terminlar nomi bilan yuritilib, fan uchun xizmat qiladi. Aniqrog'i, fan haqida so'z borar ekan, uni terminsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki fanning «hayoti», faoliyati, «ijodkorligi» termin orqalidir, termin bilandir. Termin fanning kurash qurolidir, yaratish, yashash qurolidir, uning mavjudligidir.

Termin haqida fikr yuritilar va unga izoh berilar hamda uning muhim belgi-xususiyatlari sanalar ekan, birinchi navbatda, uning ilmiylik xususiyati qayd etilishi, ayni xususiyatning dominant ekanligi aytilishi lozim. Chunki termin, dastavval, ilmiylik xususiyatiga - semasiga (ma'no komponentiga) ko'ra ajralib turadi. Termining qolgan barcha xususiyatlari: aniqligi, bir ma'noliligi, emotsionallikdan holi ekanligi, qo'llanish qamrovining torligi, chegaralanganligi kabilar uning - ilmiylik mohiyatidan, tushunchasidan kelib chiqadi. Termin aynan mana shu nuqtasiga ko'ra umumiste'moldagi so'zlardan, atamalardan farq qiladi, ajratiladi.

Shuningdek, so'z, atama - keng, umumiy;

Termin - tor, xususiy;

So'z, atama - nisbatan mavxum, abstrakt;

Termin - aniq, konkret;

So'z, atama - ilmiylik tushunchasiga (semasiga ega emas);

Termin - ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega;

---

³⁴ O'zbek tili atamashunosligi. Fan, -T.: 1992. 21 - bet.

Atama - eskirgan, nofaol;

Termin - faol, harakatchan;

So‘z - emotsionallikka, ekspressivlikka ega;

Termin - emotsionallikka, ekspressivlikka ega emas;

So‘z - jamiyatga, umumga, turli soha vakillariga oid;

Termin - fanga, fan vakillariga oid;

So‘z - aloqa quroli;

Termin - fan quroli;

So‘z-kelib chiqishiga ko‘ra birlamchi;

Termin - kelib chiqishiga ko‘ra ikkilamchi. U jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fan faoliyati bilan yuzaga kelgan.

So‘z - leksikada o‘rganiladi, leksikologiyaning tekshirish obyekti;

Termin - terminologik leksikaga oid so‘z sifatida terminologiyada o‘rganiladi va boshqalar.

So‘zning ham, terminning ham hayoti xalq bilan, jamiyat bilan bog‘liq. Chunki jamiyat bor ekan, so‘z ham, termin ham yashayveradi, jamiyatga, fanga xizmat qilaveradi, muayyan vazifani bajaraveradi.

Jamiyatda, til va jamiyat dialektikasida terminlarning qo‘llanishi, ularning turli sabablarga ko‘ra lisoniy jarayonga kirib kelishi va faol ishlatilishi mutlaqo tabiiy bo‘lib, bu til siyosatining, jamiyat taraqqiyotining obyektiv, mantiqiy, zaruriy mahsuli hisoblanadi. Kirib kelayotgan terminlarning o‘zbekcha muqobili bo‘lgan taqdirda ham ulardan voz kechib bo‘lmaydi. Ularni ham bilishimiz va ulardan ham o‘rinli foydalanishimiz lozim. Chunki ular dunyo miqyosida faolligi bilan, fan uchun xizmat qilishi bilan muhimdir.

Shuningdek, jamiyat bor ekan, fan, taraqqiyot bor ekan, ularning (terminlarning) funktsional qamrovi, doirasi kengayib boraveradi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining obyektiv mahsuli sifatida ijobiy baholanishi lozim. Ayni jarayonlarning oldini olish va unga qarshi asossiz kurash olib borish dialektik falsafani - metodologiyani, til va jamiyat dialektik munosabatini tushunmaslik, nazariya bilan amaliyotning uzviyligini tan olmaslikdir.

Xullas, termin fan, texnika, san‘at, adabiyot, siyosat kabilarning «vakili», faoliyat quroli, yashash usuli sifatida tilning leksik sistemasida alohida e‘tiborga, fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan faqat o‘zigagina xos qator xususiyatlari bilan ajralib

turuvchi, jamiyatga, uning taraqqiyotiga faol xizmat qiluvchi va jamiyat ilmiy taraqqiyoti darajasini ko'rsatuvchi muhim mezonidir, fan taraqqiyotining eng asosiy ko'zgusidir.³⁵

Takrorlash uchun savollar

1. So'z va atamaning farqi nimada?
2. Istiqloldan so'ng o'zbek terminologiyasida qanday o'zgarishlar bo'ldi?

Tayanch tushunchalar

1. Termin - bir ma'noli so'z.
2. Atama - atoqli ot; termin.

---

³⁵ R.Rasulov. Termin xususiyatlari. SamDU axborotnoma. 2005. №2, 68-71-betlar.

NOTIQLIK SAN'ATI TARIXIDAN

Notiqlik san'ati og'zaki va yozma nutqni tinglovchilarga jonli, ifodali va ta'sirli yetkazish malakasini egallashdir. Notiqlik san'ati murakkab san'at bo'lib, uni egallash kishidan qunt va chidam, malaka va tajriba talab etadi.

Kishilik jamiyatining biror bir jabhasi yo'qki, unda notiqlik san'ati yoki uning elementlari qatnashmagan bo'lsa. Masalan: biror bir rahbarning o'z xodimlariga qarata so'zlagan nutqida ham, o'qituvchining o'quvchilariga beradigan sabog'ida ham, xullas, hamma - hamma yerda notiqlik san'ati o'z mavqeiga ega bo'lgan.

Notiqlik san'atining ijtimoiy mavqei shu qadar keng va sertarmoqki, uni har bir sohada me'yori, mazmuni va shakli, o'ziga xosligi, ta'sir kuchi va tomonlari jihatidan alohida - alohida ko'rib chiqish uchun ma'lum bir vaqt, imkoniyat talab qilinadi.

I. Notiqlik san'ati turlari.

I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik:

1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq.
2. Sessiya, konferensiyadagi nutq.
3. Siyosiy nutq.
4. Diplomatik nutq.
5. Siyosiy sharh.
6. Harbiy vatanparvarlik nutqi.
7. Miting nutqi.
8. Ilmiy-ommabop nutq.

II. Akademik notiqlik:

1. O'quv yurtlari ma'ruzalari.
2. Ilmiy nutq (ma'ruzalar).
3. Ilmiy sharh.
4. Ilmiy axborot.

III. Sud notiqliği:

1. Qoralovchi (prokuror) nutqi.
2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi.
3. Oqlovchi (advokat) nutqi.
4. Jamoatchi-oqlovchi nutqi.
5. O‘z - o‘zini himoya qilish nutqi.

IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik:

1. Madhiya (yubiley yoki maqtov nutqi).
2. Ta‘ziya (motam nutqi).
3. Tabrik nutqi (tost).

V. Diniy notiqlik:

1. Xutba.
2. Va‘z.³⁶

Ko‘plab fanlarning beshigi bo‘lgan qadimgi Yunoniston (Gretsiya) notiqlik san‘ati sohasida ham jahon madaniyati tarixining eng yorqin sahifalarini yaratdi.

Yunon notiqligining eng qadimiy sarchashmalari haqida deyarli hech bir yozma ma‘lumot qolmagan. Notiqlik san‘ati haqidagi ilk ma‘lumotlarni esa faqatgina Gomer (eramizdan oldingi XII asr) «Iliada» va «Odissey» nomli dostonlaridan olish mumkin.

Gomer dostonlari ma‘lumotiga qaraganda qadimgi Yunoniston tuprog‘ida eramizdan avval, ana shu davrlarda, Nestor, Menelay, Odissey, Axill kabi bir talay mashhur notiqalar bo‘lganlar. Gomer turli voqealar tasviri jarayonida yo‘l-yo‘lakay eslab o‘tgan yuqoridagi to‘rtta notiqalarning notiqlik san‘atining to‘rtta yo‘nalishga mansubligi, ulardan ayrimlarining esa maxsus notiqlik maktablarida tahsil olganliklarini qayd etadi. Xususan, Axillning Feniks ismli so‘z ustasi darsxonasida saboq olganligini aytadi. Ushbu fikrlar shuni ko‘rsatadiki, notiqlik san‘ati o‘sha davrlarda xuddi harbiy mutaxassislik va boshqa shu kabi ijtimoiy - siyosiy zarur mutaxassisliklar qatori maxsus maktablarga ega bo‘lgan. Yunonistonda keyinchalik

---

³⁶ S.Inomxo‘jayev, Notiqlik san‘ati asoslari. -T. 1982. 7-bet.

aristokratiya, demokratiya tuzumining oʻrnatilishi natijasida davlat ishlarida, xalq majlislarida, senat kengashlari va sud jarayonlarida mamlakatning har bir erkin fuqarosi ishtirok etish, koʻrilayotgan masala yuzasidan erkin muhokama yuritish huquqiga ega boʻlgan. Bu hol keng omma orasida ham notiqlik sanʼatining rivojlanishi uchun juda qulay sharoit yaratdi. Chunki notiqlik sanʼati har bir fuqaro uchun zaruriy ehtiyojga aylangan edi. Shu bois barcha davlat arboblardan tortib, xalq majlislarining ishtirokchisi boʻlgan erkin fuqarolar ommasi notiqlik sanʼatining asoslarini egallash uchun kurashar va maqsadga erishish uchun maxsus ustoz - oʻqituvchilardan dars olishardi. Badavlat oilalar esa oʻz farzandlarini bolalik chogʻidanoq shu moʻtabar sanʼat bilan qurollantirishga urinar va farzandlarini maxsus notiqlik sanʼati maktablariga berib oʻqitardi. Oʻz - oʻzidan maʼlumki, ana shu ommaviy ehtiyoj tufayli notiqlik sanʼatining boshlangʻich, oʻrta va oliy taʼlim darajasidagi maktabi mavjud boʻlib, ularda ming-minglab kishilar maxsus taʼlim olardi.

Lekin shuni unutmaslik kerakki, Yunon demokratiyasi nechogʻliq demokratiya boʻlmasin, biroq u hozirgi tushunchadagi eng progressiv maʼnodagi demokratiya emasdi. Gap shundaki, antik Yunonistonning davlat sistemasi quldorlikdan iborat edi. Erkin fuqarolardan tashqari yana ikki toifa bor ediki, ular qullar va chetdan kelgan, kelgindi, deb kamsitiluvchi kishilar boʻlib, ular erkin fuqarolar ega boʻlgan huquqlardan foydalanishga mutlaqo haqlari yoʻq edi.

Sud ishlarida oʻrnatilgan tartib notiqlik sanʼatining yuksalishiga katta bir turtki boʻladi. Sud jarayonida daʼvogʻar ham, himoyalannuvchi ham - har biri oʻz manfaatini himoya qilish uchun kurashardi. Sud hukmining qaysi tomon foydasiga hal boʻlishi koʻpincha sudlanuvchi shaxs yoki daʼvogʻarning notiqlik sanʼatidagi mahoratiga bogʻliq edi. Qay tomon oʻzining mantiqiy, asosli dalil va maʼlumotlari bilan sud hayʼatini ishontira olsa, hukm oʻshaning foydasiga chiqarilar edi. Lekin hamma sudlanuvchi yoki daʼvogʻarlar ham yetuk notiq boʻlgan raqiblarining tazyiqiga dosh berishlari qiyin edi. Shuning uchun ham antik sud tizimining qoidalariga koʻra bunday kishilarga u yoki bu kishi nomidan soʻzlovchi notiqlardan yordamchi olishga ruxsat berilardi. Sud jarayonida boshqa birov manfaatini koʻzlab, nutq soʻzlovchi ana shu toifadagi notiq'larga sinegorlar deyilib, ularning nutqi **sinegoriya** deb atalardi. Bora-bora esa ana shu **sinegorlar**

toifasidan sud hay'atining ajralmas qismi bo'lgan hozirgi tushunchadagi advokatlar kelib chiqdiki, bu ma'noda sinegorlar instituti chinakamiga ijobiy, demokratik rol o'ynadi, deb aytish mumkin.

Sinegorlar notiqlik san'ati va huquqshunoslikdan maxsus ta'lim olgan kishilar bo'lib, ana shu sud jarayonidagi qatnashuvchilar hisobiga o'z himoyalaridagi kishilardan xizmat haqi olib, tirikchilik qiluvchi professional notiqlar edi. Shu ma'noda ularni ixtisoslashgan notiqlar, deb aytish mumkin. Chunki sud notiqligi oldida birovni oqlash uchun ular bor bilimlarini va mahoratlarini ishga solishga majbur edilar. Bugina emas, ular dastavval olgan ishlarini ipidan ignasigacha o'rganib chiqishlari va nihoyat jonli so'z san'atiga oid bor mahoratlarini ishga solib, sud jarayonida yutib chiqishga harakat qilishlari lozim edi. Shuning uchun ham sinegorlar sud notiqligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar.

Logograflar ham sinegorlarga juda o'xshash kishilar bo'lib, aslida ularni ham sinegorlardan ajralib chiqqan muayyan ixtisosli kishilar, deb aytish mumkin.

Logograflar nutq matnlarini tuzuvchi yoki yozib beruvchi kishilar edi. Sinegorlar ham yozib, ham himoya qilgan bo'lsalar, logograflar ko'proq yozib berish bilan shug'ullanardilar. Biroq bu ularning shaxsan nutq so'zlashlarini istisno qilmasdi.

Bu kasb egalari o'z ixtisosliklari taqozosiga ko'ra huquqshunoslik, notiqlik va nutq matnini yozishda iqtidorli kishilar bo'lganlar. Chunki ular qonunshunos mutaxassis, ta'sirchan, mantiqiy izchil va ishontiruvchi nutqlarning yozuvchisi, o'rni kelganda notiq sifatida o'z himoyalaridagi kishilarni keng omma oldida, demokratik sud oldida oqlab chiqishlari kerak edi. Zabardast notiqlar nutqiga o'rganib qolgan afinaliklar va sud hay'ati oldida bu ishni bajarish juda mushkul bo'lgan. Shuning uchun ham logografiya bilan eng bilimdon, zehni o'tkir, tadbirkor kishilargina shug'ullanganlar. Shunisi ham borki, logografiya bilan muvaffaqiyatli shug'ullanib kelgan kishilarning ko'pchiligi bora-bora yo yirik davlat arbobi darajasiga ko'tarilgan yo yaxshigina badiiy ijodkor-yozuvchi bo'lib yetishgan.³⁷

---

³⁷ S.Inomxo'jayev. O'sha asar, 66-67-betlar.

Yunoniston - jahon notiqlik san'atining yirik namoyandalarini yetkazib berdi. Perikl, Lisiy, Demosfen, Aristotel ana shular jumlasidandir.

Perikl yirik siyosiy arbobgina bo'lib qolmay, ko'zga ko'ringan notiq ham edi. Perikl nutqlarining birorta matni ham bizga qadar yetib kelmagan. Lekin uning usta, ko'zga ko'ringan notiq bo'lganligi haqida grek tarixchisi Fukidid ma'lumot beradi. Perikl nutqi fikrning chuqurligi, shaklning soddaligi, samimiyligi bilan, tinglovchilar ruhiyatini e'tiborga olganligi bilan xarakterlanardi.³⁸

Eramizdan oldingi V asr oxiri va IV asr boshlarida yashab o'tgan taniqli sud notiqalaridan biri Lisiy edi. U usta logograf ham bo'lib, o'z himoyasidagi ayblanuvchilarga nutq matnini yozib berardi. Lisiyning notiqligiga xos xususiyatlardan biri hamma notiqalar uchun zarur bo'lgan usul-fikrni yangicha shaklga solishni juda oson egallaganligidir. U gapirishi lozim bo'lgan kishining xarakterini, ijtimoiy ahvolini juda ham aniq tasvirlab beruvchi nutq matnini ishlab chiqishga usta ediki, bu nutq faqat o'sha so'zlovchigagina xos bo'lardi.

Lisiyning notiq sifatidagi ikkinchi xususiyati, hikoyachilik san'atini egallab olganligidir. U har qanday voqelikni sodda, jonli, qiziqarli shaklda hikoya qilishga usta edi. Uning notiqlik san'atidagi uchinchi xususiyat uslubidagi aniqlik, soddalik va tabiiylik edi.³⁹

Qadimgi Yunonistonning buyuk notiqalaridan yana biri Demosfendir. Demosfen eramizgacha 384 - yilda tug'ilib, 322 - yilda vafot etgan. U dastlab o'zini himoya qiluvchi sud notig'i sifatida tanilgan. Keyinchalik u logograflik qiladi.

Demosfen notiqlik san'atini o'rganish uchun juda ko'p vaqt sarflaydi. Unda jismoniy kamchiliklar mavjud edi, ovozi past va diktsiyasi yomon bo'lgan, kifti asabiy ravishda titrab turgan. Ma'lumotlarga qaraganda Demosfen ovozini o'stirish uchun og'ziga mayda toshlarni solib, dengiz qirg'og'ida nutq so'zlardi va to'lqin shovqin - suronini bosib ketishga harakat qilardi. Kiftining titrashidan qutulish uchun shiftga qilichni shunday ildiradiki, uning o'tkir uchi kiftga yaqin turadi va kifti titragudek bo'lsa, qilichning uchi tegib og'ritardi. Shu yo'sinda olib borilgan uzluksiz mashqlar Demosfenga

---

³⁸ B.O'rinboyev A.Soliyev. Notiqlik mahorati. -T.: 1984. 17-bet.

³⁹ B.O'rinboyev A.Soliyev. O'sha asar, 18-bet.

jismoniy kamchiliklarni bartaraf qilishga imkon bergan. Tinimsiz mehnat tufayli u mashhur notiq bo‘lib yetishdi.

Demosfen nutqi uning xarakterini aks ettiruvchi oyna edi. Undagi kuchli vatanparvarlik tuyg‘usi nutqlarida o‘z ifodasini topardi.

Demosfendan keyin o‘zining notqlik talanti bilan nom chiqargan Aristotel eramizdan oldingi 335 yilda notqlik san‘ati nazariyasi - «Ritorika» asarini yaratdi.

Bu asar uch qismdan iborat:

1. Nutq xizmat qilishi lozim bo‘lgan tamoyillar tahlili.
2. Notiq uchun zarur bo‘lgan shaxsiy xususiyat va qobiliyat.
3. Notiq nutqida qo‘llaniladigan nutq texnikasi, nutq usullari.

Aristotel nutq uslubiga alohida e‘tibor beradi. Aristotelning notiq uslubi haqidagi fikrlari hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. U notiq nutqi uslubining layoqatliligi, uning aniqligi bilan belgilanadi, deb juda to‘g‘ri ko‘rsatadi. Agar nutq aniq bo‘lmasa, notiq o‘z maqsadiga erisha olmaydi, tinglovchilarga keraklicha ta‘sir etolmaydi. Taniqli faylasuf, ayrim notiqlar nutqida epitet, o‘xshatish, metafora va boshqalarning o‘rinsiz qo‘llanishini qoralaydi va ularni to‘g‘ri qo‘llay bilish nutqning ta‘sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini aytadi.⁴⁰

Rim notqlik san‘ati Yunon notqlik san‘atining davomi sifatida yuzaga keldi. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o‘rishning xarakteri notqlik san‘atining yangi tipini yaratdi.

Yunonistonda bo‘lganidek, Rimda ham notqlikning, asosan, uch turini ko‘rsatish mumkin: **sud notqligi** - oqlovchi va qoralovchi, **siyosiy notqlik**, **maqtoov notqligi**. Bulardan tashqari, Yunonistonda bo‘lganidek, notqlik san‘atini o‘qitish uchun xizmat qiluvchi o‘quv - mashq notqligi ham mavjud edi.

Rimda urushning kuchayib ketganligi harbiy sarkardalar nutqining rivojlanishiga ham imkon berdi.

Rimlik notiqlardan biri eramizdan ilgari III - II asrlarda yashab o‘tgan davlat arboblardan **Mark Partius Kato** yoki **Katondir**. Katon notiq sifatida nutq san‘ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug‘ullangan.

Keyinchalik Rimda aka-uka Tiberiy va Kay Grakx, Mark Antoniy, Mark Tulliy Sitseron kabi taniqli qator notiqlar yetishib

---

⁴⁰ B. O‘rinboyev, A.Soliyev. O‘sha asar, 19 – bet.

chiqadiki, bular ichida eng buyuk va so‘zamoli notiq **Sitseron** edi. Sitseron va Demosfen qadimgi notiqning eng buyuklari edi. Demosfen ko‘proq o‘zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo‘lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi. Rimda, umuman, siyosiy tomonni chetlab o‘tgan birorta ham yaxshi notiq bo‘lmagan.

Sitseron timsolida notqlik san’atining nazariyasi hayot tajribasi va nazariyasi bilan muvaffaqiyatli ravishda qo‘shib olib borildi. U notqlik san’ati nazariyasining ayrim tomonlarini ishlab chiqibgina qolmay, o‘z notqlik chiqishlari bilan buni tajribada isbot etdi. Sitseron nutqining muvaffaqiyatli chiqishi uchun notiq quyidagilarga alohida e’tibor berishi lozimligini ko‘rsatadi:

1. Notiqning o‘ziga ishonchi mustahkam bo‘lishi kerak. Buning uchun esa notiq o‘z nutqida olg‘a suriladigan fikrga to‘la ishonch hosil qilishi lozim.

2. Nutq to‘liq isbotli dalillarga ega bo‘lishi kerak.

3. Materialni to‘plash nutqqa tayyorgarlikning asosidir.

4. Materialni to‘g‘ri joylashtirish-ekspozitsiyaga alohida e’tibor berish lozim. Joylashtirish shunday bo‘lsinki, u materialni butunlay o‘zlashtirib olishga yengillik yaratsin. Buning uchun esa nutqni aniq qismlarga bo‘lish lozim.

5. Har qanday sohada ham nutqning muvaffaqiyatini bilish hal etadi. Agar notiq o‘z nutqi qaratilgan sohani yaxshi bilmasa, u qanchalik san’atkor bo‘lmasin, o‘z tinglovchisini jalb etolmaydi.

Sitseronning notqlik san’ati nazariyasi va tarixiga oid uchta asari ma’lum: «Notqlik haqida», «Notiq» va «Brut» (yoki «Taniqli notiqlar haqida»)⁴¹.

Rim notqlik san’atining buyuk nazariyotchilaridan biri **Kvintiliandir**. Mark Fabiy Kvintilian notqlik san’atida yirik notiq va nazariyotchi sifatida shuhrat qozongan. Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqdori fikriga qo‘shilgan holda, hamma notiq birinchi navbatda bilimli bo‘lishi lozimligini aytadi. Shuningdek, u notiq axloqiy, olijanob bo‘lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko‘tarila olmaydi, deb biladi.

---

⁴¹ B. O‘rinboyev, A.Soliyev. O‘sha asar, 22 – bet.

Kvintilian Rimdagi notqlik maktabining asoschisi hisoblanadi. Ungacha notqlik bilimni berish xususiy maktablarda amalga oshirilgan.

Umuman qadimgi Yunoniston va Rimning notqlik san'ati tajribalari o'rta asr va keyingi davr notqlarining vujudga kelishida muhim rol o'ynaydi.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ham qadimdan so'zga chechan, badiiy didli kishilarni qadrlab kelgan. O'sha davrda notqlik san'ati - **voizlik**, notqlar - **voiz**, nutq esa **va'z** deb atalgan.

O'rta Osiyo xalqlari, xususan, IX-XV asrlarda dunyo madaniyati taraqqiyotining eng oldingi, yetakchi saflarida turish darajasiga ko'tarila oldi. O'rta asr fani, madaniyati Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Koshg'ariy, Jomiy, Navoiy, Bobur kabi ulug' siymolarning nomlari bilan xarakterlanadi.

Bu mutafakkir, shoir, san'atkorlar yashagan davr Sharq tarixida **Uyg'onish davri** deb ataldi. Bu davrda madaniyat, san'at, ilm - fan ravnaq topdi. Fan va madaniyat targ'ibotchilari - voizlar yetishib chiqdi. Voizlikni qadrlovchi fikrlar vujudga keldi.⁴²

Kaykovusning XI asr Sharq pedagogikasi tarixida g'oyat qimmatli asarlar qatorida turuvchi «Qobusnoma»sida ham notqlik sharhlari uchun alohida bob ajratilganligi bu san'atga bo'lgan, uning san'atkoriga bo'lgan qiziqishning orta borganligini ko'rsatadi. «Qobusnoma»ning «Suxandonlik bilan baland martabaga ega bo'lish haqida» deb nomlangan yettinchi bobida va hunarni egallashga bag'ishlangan oltinchi bobida notqlik sirlariga doir bildirilgan mulohazalar nafaqat o'sha davrda, balki hozirda ham katta ahamiyatga ega.

Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari-notqlikni a'lo deb biladi. U notqlikni egallashning yo'li, birinchidan, «tinimsiz mehnat, o'rganishdir», deydi.

Ikkinchidan, -nutqning go'zal bo'lsin, - deydi. «So'zning ikki tomoni bordir: biri go'zal tomoni, ikkinchisi xunuk tomonidir. Xalq oldida gapiradigan so'zning go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin».

Uchinchidan, har bir fikrni ifodalashda tinglovchi qalbiga to'g'ri yo'l topa bilish, shaklga e'tibor berish masalasi.

---

⁴² B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 – bet.

To‘rtinchidan, har bir so‘z to‘g‘ri va asosli bo‘lmog‘i lozimligini uqtiradi.

Beshinchidan, har bir nutq ma‘lum ilmiy asosga ega bo‘lsagina, ta‘sirchan bo‘ladi. Ya‘ni nutq qaratilgan predmetni yaxshi o‘rganib chiqish lozimligini ta‘kidlab: «Bilmagan ilmdan gapirmagil... Bilmagan ilm ma‘rifatni bilaman deb, da‘vo qilsang hech narsa hosil bo‘lmaydi va behuda zahmat chekasan», - deydi... Nutqni egallashdan maqsad xalq diliga yo‘l topa bilishdir, deb biladi muallif va «agar ko‘ngillarga sevimli bo‘lishni istasang, xaloyiqning maqsadini so‘zla», - deydi.⁴³

Umuman musulmon sharqi madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san‘ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo‘lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Alisher Navoiy o‘z davrining buyuk mutafakkiri, so‘z ustasi bo‘lish bilan birga kishilarga yaxshi so‘z bilan ta‘sir eta bilish san‘atini juda ham qadrllovchi, ulug‘lovchi, bunday san‘at ustalariga e‘tibor qilib, ehtirom ko‘rsatuvchi bir shaxs edi. Navoiy omma o‘rtasida yaxshi nutqning ta‘siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko‘ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi:

To‘tiyu shorik agar notiqdurur,
Har biriga o‘zga bir mantiqdurur.

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihah ahli va voizlar zikrida» deb ataydi va bunda voizlik san‘atiga, va‘zga, voizga o‘z munosabatini bildiradi.⁴⁴

Navoiy voiz qanday kishi bo‘lishi kerakligi haqida shunday fikr yuritadi: «Voiz Haq so‘zni targ‘ib qilishi, Payg‘ambar so‘zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o‘zi Haq va Payg‘ambar yo‘liga kirishi, so‘ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo‘lga solishi lozim. O‘zi yurmagan yo‘lga elni boshlamoq - musofirni yo‘ldan adashtirib biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo‘qotmoqdir. O‘zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi - uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da‘vat etganiga o‘xshash bir narsadir». Demak, voiz, avvalo, o‘zi shariat va tariqat yo‘liga kirgan notiq bo‘lishi kerak ekan.

---

⁴³ B. O‘rinboyev, A.Soliyev. O‘sha asar. 28–29- betlar.

⁴⁴ B. O‘rinboyev, A.Soliyev. O‘sha asar 31– bet.

Navoiy nazdida, «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin, to'la kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi. Agar u boshqalarga buyursa-yu, o'zi qilmasa, uning so'zlari hech kimga ta'sir etmaydi va foyda keltirmaydi. Voiz bilimdon, halol ish ko'ruvchi, sidqu sadoqat bilan faoliyat ko'rsatuvchi shaxs bo'lishi bilan birga, xalqning ruhiyatini yaxshi biladigan, xalqning dardi bilan yashaydigan bo'lishi kerak. Ana shundagina uning va'ziga yurak-bag'ri g'am-alamga, dardu tashvishlarga to'lib kirgan kishi dardlaridan forig' bo'lib, ko'ngli bo'shab, yengil tortib chiqadi. Qalbida ma'naviy ruhiy bo'shliq bo'lgan odam esa bunday voizning suhbatidan olam - olam ma'naviy zavq olib, ko'ngli, shuuri fikriy nurga to'lib chiqadi.

Alisher Navoiyning muxlisi, shogirdi va do'sti bo'lgan Husayn Voiz Koshifiy Sharqning mashhur allomalaridan biri bo'lgan. U axloq, tarix, tasavvuf, nujum (astronomiya) riyoziyot, fiqh sohalariga doir qirqdan ortiq asar yaratgan. Uning «Futuvvatnomai sultoni», «Axloqi Muhsiniy», «Javohir ut - tafsir», kabi o'nlab asarlari besh yuz yildan beri sharqona odob va axloq dasturi sifatida yurtma-yurt, qo'lma - qo'l o'qib kelinmoqda.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda bu ishga Husayn voizni munosib ko'rganlar. 898 (1492) yil 8 - noyabr kuni buyuk shoir, Navoiyning ustoz Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining bag'ishlov she'rini o'qib eshittirishni, shu marosimda va'z aytgan Husayn voizga topshirganligi buning dalilidir.⁴⁵

Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Xo'ja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Muin voiz kabi yana bir qancha voizlar haqida ham atroflicha fikr bildiradi.

Shuningdek, mumtoz merosimizda axloq-odob o'rgatuvchi voizning o'z odobi haqida ko'p fikr yuritiladi. Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al - G'azzoliyning «Oxiratnoma» asarida ham shunday. G'azzoliy voizlarning voizi bo'lib, voizlarga dastur ul-

---

⁴⁵ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 34-bet.

amal tariqasida pand-nasihah aytadi. U voizning tili – nutqiga, voizning uslubiga alohida e'tibor qaratadi: «Mabodo, va'z o'qitishdan boshqa ilojing qolmasa, ikki narsada ehtiyot bo'l: birlamchi-so'zlaring ortiqcha ibora-yu ishoratlar, asli puch hikoyatlaru ma'nisiz baytlar ila yasangan, ya'niki sertakalluf bo'lmasin! Chunki Ollah taolo takalluf qiluvchilarga g'azab qiladi, ularni do'st tutmaydi. Haddan tashqari sertakalluflik voizning batamom xarob, qalban g'aflatda ekanidan dalolat qiladi». Darhaqiqat, notiqning nutqi asosiy maqsadga qaratilgan, har qanday ortiqcha so'z va iboralardan xoli bo'lishi kerak. Aksariyat notiqlar nutqlarini sertakalluf, jimjimador so'z va iboralar bilan bezashga harakat qiladilar. Ular nutqlarining chiroyli bo'lishini istaydilar va uning tashqi chiroyiga zo'r beradilar. Aslida esa nutqqa chinakam zeb beradigan narsa fikrdir. Voizni eshitimli qiluvchi omillardan biri hayotiy va ibratli hikoyatlar va baytu g'azallar bilan omixta gapirishdir. Albatta, me'yorni unutmashlik lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Notiqlar deb kimlarga aytiladi?
2. Notiqlikning qanday ko'rinishlari bor?
3. Voiz deb kimga aytiladi?
4. Notiqlikning voizlikdan qanday farqi bor?

Tayanch tushunchalar

1. Logograflar – nutq matnini yozib beruvchi shaxslar.
2. Sinegorlar – sudda boshqa birov manfaatini ko'zlab nutq so'zlovchilar.

NOTIQLIK SAN'ATI TURLARI

Notiqlik mahorati juda ham qadimiy tarixga ega. Bu san'at g'arbda va sharqda qadimdan rivojlangan. Sharq notiqlaridan Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Muin Voiz, Navoiy va Boburlarning nutqlari va asarlari buning yorqin dalilidir. Har bir davrda notiqlik san'atiga o'ziga xos e'tibor qaratilgan, notiqlik san'ati o'sha davrning g'oya va mafkurasiga bo'ysundirilgan. Shunga qaramasdan, notiqlik mahoratini ifodalovchi bir qator omillar mavjud.

Ma'lumki, har bir kishi o'z nutqining mazmunli va ta'sirchan bo'lishini, qolaversa, nutq jarayonidagi holat ham notiqqa o'z ta'sirini ko'rsatadi: tinglovchilarning kam yoki ko'pligi, auditoriyaning katta yoki kichikligi, qatnashuvchilarning tarkibi va saviyasi, notiqning tajribasi va mahorati. Qaysi kasb egasi bo'lishidan qat'iy nazar har qanday kishi ham, notiqlik mahoratini egallashi mumkin. Buning uchun eng avvalo, kuchli qiziqish va o'z ustida uzluksiz, tinimsiz ishlashi kerak. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, mashhur va taniqli notiqlar bu maqsad yo'lida tinimsiz mehnat va mashq qilganlar.

Notiqlik. Notiq so'zi arab tilidan olingan bo'lib, u nutq, mantiq so'zlari bilan o'zakdoshdur. Nutq so'z va tafakkurning uzviy bog'liqligida namoyon bo'ladi. Notiq boshqa odamlar xulq-atvoriga va faoliyatiga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularga so'z orqali ta'sir etuvchi shaxsdur. Notiqning tafakkuri va ongi uzviy bog'liqdir. Notiq mantiqiy fikrlash xususiyatiga ega bo'lgan hamda idroki, xotirasi, o'y-xayollari, irodasi, so'zamolligi, gapga chechanligi, bilimliliigi bilan oddiy odamlardan farqlanuvchi shaxsdur.

Askiyachilik. Askiyachi so'zi arabcha «zakiy» so'zidan olingan bo'lib, «hozirjavob, o'tkir zehqli» degan ma'nolarni anglatadi. Jamoat oldida ma'lum mavzu bo'yicha badiiy so'zda o'z qobiliyatini namoyon qilib tortishuvchi kishi - askiyachi deyiladi. Askiyada ikki va undan ortiq kishi yoki ma'lum guruhlar o'zaro musobaqalashadi. Askiyachi hozirjavob bo'lishi, ko'p ma'noli kulgili, ta'sirli va qochirimli so'zlashi lozim. U ona tilining boyliklarini yaxshi bilishi, kinoya, qochirim, hazil, masxara, kesatiq, o'xshatish, mubolag'a kabi san'atlardan unumli foydalanishi lozim. Askiyachining vazifasi kulgi orqali odamlarga zavq berish, ularning bilimi va aqlini charxlash, hozirjavob bo'lishga o'rgatishdir.

Askiyachilikning turlari ko'p: payrov, safsata, o'xshatdim, qofiya, laqab va boshqalar.

O'zbek xalqi qadimdan to'y, sayil va bayramlarda askiya bo'yicha musobaqalar o'tkazib keladi. Askiyachilik rivojiga Dehqon Shernazarov, Erka qori Karimov, Yusufjon Shakarjonov, Aka Buxor Zokirov, Ibroqumbuva Aminov, Abdulhay maxsum Qozoqov va boshqalar katta hissa qo'shishgan.

Badihago'ylik. Badihago'y so'zi arabcha badiha - go'y - so'zlovchi so'zlaridan olingan bo'lib, hozirjavob va chechan kishilarning she'riy yo'sinda birdaniga so'z, she'r yoki qo'shiq aytishidir. Badihago'y asarni ijod etadi yoki unga ma'lum bir o'zgartishlar kiritadi. Badiha erkin tarzda ijod va ijro etilgan asar bo'lib, badihago'ydan katta tajriba va yuksak iqtidor talab etadi. Badihago'ylikning tur va janrlari ko'p bo'lib, eng ko'p tarqalgani baxshichilikdir. Po'ltan, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Islom shoir va boshqalar baxshilik (badihago'ylik) san'atiga munosib hissa qo'shganlar.

Voizlik. Voiz so'zi arabcha «va'z» so'zidan («da'vat», «xitob» ma'nosida) olingan bo'lib, islomda odamlarni ezgulikka va yaxshilikka chaqiruvchi, jamoat oldida nutq so'zlovchi shaxsni anglatadi. Al Basriy islomdagi ilk voiz bo'lgan. Taniqli olimlar, shoirlar, din arboblari ham voizlik san'atiga munosib hissa qo'shishgan. Ayniqsa, Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Jaloliddin Rumiy va boshqalar o'z nutqlari bilan mashhur bo'lganlar. Voiz xushovoz, ishontiradigan, ta'sirchan gapiradigan, talaffuzi aniq va ravshan, yuksak bilimli va madaniyatli, bir necha tillarni egallagan shaxs bo'lgan. Keyinchalik voizlikning ahamiyati oshib nafaqat islomiy ma'ruza, balki siyosiy va xalqaro ahvolga bag'ishlangan ma'ruza, bahs va munozarani qamrab olgan. Juma namozi va hayit kunlarida voizlar xalq oldida nutq so'zlaganlar. Voizlik san'atining rivojlanishi natijasida uning yangi tarmoqlari vujudga kelgan: xatiblik - diniy va siyosiy ma'ruza; muzakkirlik - diniy-axloqiy masalalar; dabirlik - davlat miqyosidagi yozishmalar va uni o'qib berish.

Maddohlik. Maddoh so'zi arabcha «madh» («maqtov», «ta'rif») so'zidan olingan bo'lib, biror shaxs yoki narsa, voqeani madh etuvchidir. U asosan diniy mavzularda, xususan, Muhammad payg'ambar va choryorlarning hayoti hamda xislatlari haqidagi

ma'lumotlardan badiha tarzida aytuvchi hisoblanadi. Diniy baytlarni, g'azallarni va hikoyalarni baland ovozda keng xalq ommasi oldida ravon va ifodali aytish maddohning asosiy vazifasi hisoblanadi. Demak, maddohlik diniy aytish yo'li bo'lib ijrochidan notiqlik mahoratini talab qilgan. Keyinchalik maddoh so'zining yana bir ma'nosi yuzaga keldi. Biror shaxsni, xislatni yoki g'oyani haddan ortiq maqtovchi ham maddoh deb yuritila boshladi.

Suxandonlik. Suxandon so'zi forscha «suxan» («so'z») so'zidan olingan bo'lib, so'zga chechan, so'z ustasini anglatadi. Suxandon turli mavzularda nutq so'zlaydigan madaniyatli va ma'rifatli shaxs hisoblanadi. U turli bayramlarda, keng xalq ommasi oldida, marosim va tadbirlarda, anjuman va kechalarda faollik ko'rsatadi.

Adabiyotshunos Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja suxandonlikning o'tmishdagi va hozirgi ahvoli borasida fikr yuritib, uning rasmiy va norasmiy davralardagi talablari bilan bog'liq mulohazalarni ilgari suradi. «Suxandonlikning quyidagi asosiy shartlari bor: birinchidan, u ma'naviy-axloqiy yetuk, ma'rifatli zot bo'lsin, ikkinchidan - yoshi ulug'roq, hayotiy tajriba ko'rgan bo'lsin, uchinchidan - el taniydigan va elni taniydigan bo'lsin, to'rtinchidan - nutqiy kamchiligi bo'lmasin, beshinchidan - ko'rinishi ko'rkam, nuroniy va yoqimtoy bo'lsin, oltinchidan - davra tashkilotchisi yoki to'y-ma'raka egasiga yaqin bo'lsin, yettinchidan - davra qatnashchilari, xonadon ahli, mehmonu mezbonlarning asosiy qismini taniydigan kishi bo'lsin».⁴⁶ Diktor so'zi ham bo'lib, u radio va televideniya da nutq so'zlovchi shaxsni anglatadi. Diktor so'zi ikki ma'noda qo'llaniladi: 1) telekamera yoki mikrofon orqali tayyor matnni xush ovoz bilan ifodali o'qib beruvchi shaxs; 2) matnga qaramasdan ravon va chiroyli gapiruvchi shaxs.

Diktorning ikkinchi ma'nosiga xos xislatga ega bo'lgan notiqlik diktor so'zini suxandonning sinonimi sifatida ishlatishadi. Notiqlik san'atining nazariy va amaliy masalalari bo'yicha Rahimboy Jumaniyozov «Nutqiy mahorat» qo'llanmasida bu haqda shunday yozadi: «Boshqa tildan o'zlashgan so'zlar ko'pincha, ma'no torayishi va kengayishi bilan kirib keladi. Suxandon so'zi hozir diktor ma'nosida qo'llanilmoqda. Aslida, noto'g'ri. Diktor bo'lish mumkin, suxandon bo'lolmaslik mumkin. Diktor tayyor matnni yoqimli

---

⁴⁶ Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja. O'sha asar, 68-69-b.

talaffuz, diktsiya bilan ifodali tarzda o‘qib beruvchidir. Diktorlarning suxandonlik mahoratini egallaganlari ham borligini inkor etib bo‘lmaydi. Diktor matn bilan qattiq bog‘lansa, suxandon matn bilan erkin munosabatda bo‘ladi. Nutqiy malakaga, ko‘nikmaga ega bo‘lmagan diktor tilimizning sofligini ham, boyligini ham namoyish eta olmaydi. Chinakam diktor nutq texnikasi, ya’ni ovoz, nafas, intonatsiya, pauza, ohang kabi nutqning ifoda vositalari, mashqiy jarayon bilan chegaralanib qolmasdan, balki nutqiy mahorat, nutqiy faoliyat qirralarini egallashga intilishi, nazariy ma’lumot va amaliy mashg‘ulotni uyg‘unlashtira olishi zarur. Ifodali o‘qish, matn mazmunini yetkazishga daxldor texnik va nazariy vositalarni bilish va unga amal qilish har doim ahamiyatlidir. Diktor yuqoridagilarni kundalik mashq orqali shakllantirib boradi» (20-bet).

Qissago‘y. Qissaxon (qissago‘y) - afsona, ertak, dostonlarni ravon va ifodali o‘qiydigan kishi bo‘lib, turli tadbirlarda, to‘y va bayramlarda o‘z mahoratini namoyish qiladi.

Qiroatxonlik. Qiroatxon ta’sirchan, ifodali o‘qiydigan shaxs bo‘lib, qissaxon uning bir ko‘rinishidir. Qiroat musiqiylikka moyilligi bilan ajralib turadi. Arabiy qiroat talabi, tajvid qoidalari bilan o‘qiluvchi Qur’on tilovati bunga misoldir. Qur’on yoddan yoki manbaning o‘zidan o‘qiladi hamda qiroatga rioya etiladi. Taniqli so‘z san’atkorlarining nomi bilan ataluvchi navoiyxonlik, boburxonlik, bedilxonlik kabilar qiroatxonlikka misol bo‘la oladi.

NUTQIY SAN’ATLAR

OG‘ZAKI NUTQ

1. Voizlik
2. Notiqlik
3. Suxandonlik
4. Qissago‘ylik
5. Roviylilik
6. Badihago‘ylik
7. Askiyachilik
8. Maddohlik va hokazo.

YOZMA NUTQ

1. Dabirlik
2. Kotiblik
3. Munshiylik
(mirzolik) va hokazo.

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi». T.: 2000.
2. Alisher Navoiy. «Mahbub ul - qulub». T. 1983.
3. A.Muhiddinov. «O‘quv jarayonida nutq faoliyati» T.: 1995.
4. A.Ahmedov. «Notiqlik san’ati». T.: 1967.
5. A.Ortiqov, A.Ortiqov. «Nutq madaniyati va notiqlik san’ati». T.: 2002.
6. B.O‘rinboev, A.Soliev. «Notiqlik mahorati». T.: 1984
7. V.G.Kostamorov. «Kultura rechi i stil». M.: 1960.
8. R.Rasulov. «Istiqlol talabi», Guliston jur. № 2. T.: 1994.
9. R.Rasulov. «Til hayotimiz ko‘z gusi». Nafosat jur. № 2.T.: 1993.
10. R.Rasulov. «O‘zbek tili fe’llarining ma’no tuzilishi». T.: 2001.
11. R.Rasulov, I.Umirov. «O‘zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug‘ati». T.: 1997.
12. Yo.Tojiev, N.Hasanova, H.Tojimatov, O.Yo‘ldosheva. «O‘zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1994.
13. Kaykovus. «Qobusnoma». T.: 1994.
14. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov «Yuristning nutq madaniyati». T.: 2003.
15. M.Mirtojiev, N.Mahmudov. «Til va madaniyat». T.: 1992.
16. N.Mahmudov. «Ma’rifat manzillari». T.: 1999.
17. N.Jumaxo‘ja. «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998.
18. O.Hakimova «Mantiq va nutq madaniyati». T.: 2002
19. R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, YO.Tojiev. «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1992.
20. Inomxo‘jaev. «Notiqlik san’ati asoslari». T.: 1982.
21. S.Mo‘min. «So‘zlashish san’ati». T.: 1997.
22. T.Qudratov «Nutq madaniyati asoslari». T.: 1993.
23. E.Begmatov, A.Boboeva, M.Asomiddinova B.Umurqulov. «O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari». T.: 1988.
24. Q.Mo‘ydinov, K.Vahobova. «Nutq madaniyati» (ma’ruza matnlari) 2001.
25. Q.Mo‘ydinov, «O‘qituvchining nutq madaniyati» (ma’ruza matni). 2003.
26. R.Jumaniyozov. «Nutqiy mahorat». T.: Adolat, 2005.

G'ARB NOTIQLIK SAN'ATI

Takrorlash uchun savollar:

1. Notiqlik san'ati dastlab qaerda shakllangan?
2. Notiqlikning san'at darajasiga ko'tarilishiga nima sabab bo'lgan?
3. Notiqlik haqida ilk bor ma'lumot bergan asar qaysi?
4. Notiqlikning qanday turlari bo'lgan?
5. Qadimgi Yunon va Rim notiqligi haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. Quyidagi Yunon notiqlari, ularning notiqlik san'ati, hayoti va ijodi haqida adabiyotlardan foydalanib, ma'lumot toping.

Perikl⁴⁷. Perikl eramizdan oldingi V asrning boshlarida (500-429) yashagan taniqli notiqlardan biridir.

Eramizdan oldingi V asrning 50-30 yillar Afina davlatining siyosiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanish davri bo'ldi. Bu paytda davlat boshida Perikl turgan bo'lib, shunga ko'ra ayni davr tarixda «Perikl asri» deb ham yuritiladi... Perikl asli harbiy qo'mondon bo'lib, Eron-Yunon urushida katta mahorat ko'rsatadi va shu tufayli vatandoshlarining e'tiborini qozonadi... Perikl o'z davrining davlat arbobigina emas, yirik notig'i ham bo'lgan.

Kleon. Kleon Perikldan keyingi mashhur notiq bo'lib, nafaqat Afinada, balki undan tashqarida ham so'zga chechanligi bilan shuhrat qozongan...

Kleon o'z notiqlik maktabi bilan mavjud rasmiy notiqlik uslublariga qaqshatqich zarba bergan va bunga o'z zamondoshlarini ham ergashtira olgan.

---

⁴⁷ Ushbu bo'limdagi Yunon notiqlari va ular haqidagi ma'lumotlar S.Inomxo'jaevning «Notiqlik san'ati asoslari». T.: 1982. kitobidan olingan.

Lisiy. Lisiy qadimgi Yunon notiqlik san'atining jahonshumul mavqeiga ega bo'lgan namoyandalaridan biridir. Uning otasi Sitsiliyaning Sirakuz shahridan bo'lib, juda yirik dastmoyador, sanoat korxonalarining egasi edi... Lisiy taxminan eramizdan oldingi 459 - 380 yillar orasida yashab, 80 yilcha umr ko'rgan. U 444 - yilda janubiy Italiyadagi Sibaris shahriga boradi va u yerda Sirako'zlik Tisiydan notiqlik san'atini o'rgana boshlaydi... Lisiy logograflik bilan shug'ullanib, o'z mahorati bilan tinglovchilarni, sud hay'atini mahliyo etib, ularning mehru muhabbatini qozongan.

Isokrat (eramizdan oldingi 436-338 yillar). Isokrat notiqlik, falsafa va huquqshunoslik sohasida o'z zamonasining eng yirik fan va madaniyat arboblari bo'lgan Suqrot, Tisiy, Gorgiylardan ta'lim oldi. U 329 - yili Afinada notiqlik maktabini ochadi va unga qariyb 40 yil davomida rahbarlik qiladi.

Isokratning notiqlik maktabi juda katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham bu maktabga faqat Afinaliklar emas, balki Yunonistonning barcha burchaklaridan o'quvchilar oqib kela boshlaydilar.

Isey (eramizdan oldingi taxminan 420-350 yillar). Iseyning logografik va notiqlik faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlardan biri uning so'zga chechanligidir. U o'zining ana shu iqtidori, notiqlik mahorati tufayli qo'lga tushgan har qanday ishni o'zi va mijozi foydasiga hal qila olardi. U, asosan, logograflik bilan shug'ullangan. Isey logograflik va notiqlikda Lisiy va Isokrat kabi mashhur so'z ustalariga ergashdi.

Likurg. Likurg o'z davrining gumanist notig'i, davlat, fan va madaniyat arbobi. Uning yoshi Demosfendan sal ulug'roq bo'lib, 324-yili vafot etgan.

Likurg notiqlik san'ati asoslari, falsafa va yurisprudentsiya bo'yicha Platon va Isokratdan maxsus ta'lim olgan. Iste'dodi va notiqlik mahorati tufayli Afina davlatining eng yirik notiqdari va arboblari safidan joy olgan. Eramizdan oldingi 388-yildan boshlab, u davlat xazinachisi sifatida (hozirgi tushunchada moliya vaziri) Afina iqtisodini boshqaradi.

Demosfen (taxminan 384-322-yillar). Demosfen davlat arbobi va o‘z davrining yirik notig‘idir. Tarixchilarning ma‘lumotlariga ko‘ra Demosfen falsafani Platondan, notqlik asoslarini Isokratdan o‘rgangan.

Demosfen Afina notqligining yirik namoyandasi bo‘lib, uning texnik mashqlari, nutq talqini jarayonidagi usullari nutq ustida ishlash uslublari, til imkoniyatlaridan foydalanish va notqlikning talqiniy ifoda vositalarini mohirona ishga sola olishi kabi fazilat-lari hozirgi davr notqligi uchun ham amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Esxin (eramizdan avvalgi 390 - yilda tug‘ilgan). Esxin kambag‘al oiladan bo‘lgani tufayli notqlik san‘ati asoslarini maxsus maktablarda emas, mustaqil o‘rganishga majbur bo‘lgan.

Esxin logografiyadan dars olmaganligi uchun uning nutq tekstlari, tili kompozitsion jihatdan uncha ahamiyat kasb etmadi. Ammo Esxinning notqlik faoliyatida talaffuzining burroligi, teatr deklamatsiyasiga ustaligi alohida o‘rin tutadi. U o‘zining yuksak saviyali, ta‘sirchan deklamatsiyasi bilan tinglovchilar qalbini rom etgan va shuning uchun ham bo‘lsa kerak, «Attikalik o‘nta notiq qonuni» ga kiritilgan.

Giperid (eramizdan oldingi 389 - yilda tug‘ilgan). Giperid o‘rta hol oilada tug‘ilgan. Giperid Demosfenning zamondoshi bo‘lib, ayrim tarixchilar notqlik borasida uni Demosfendan ham yuqori qo‘yadilar.

Giperid notqlikni Isokratdan, falsafani Platon-dan o‘rgangan. O‘z davrida Afina davlatining yirik siyosiy arbobi va notig‘i bo‘lib tanilgan.

Giperid notiq sifatida juda soddalikka va aniqlikka intilgan.

Dinarx (eramizdan oldingi 361-360-yillarda tug‘ilgan). Dinarx Afina notqlik san‘ati tushkunlik sari yuz tutgan davrning namoyandalaridan biridir.

Dinarx falsafa bo‘yicha Aristoteldan, notqlik va yurisprudentsiyadan esa Feofrastdan tahsil olgan. Amalda esa notqlikda Lisiy, Giperid va Demosfenga ergashdi.

Quyidagi Rim notiqlik san'atining namoyandalari to'g'risida adabiyotlardan foydalangan holda ma'lumot toping.

Rim notiqlik san'ati Yunon notiqlik san'atining davomi sifatida yuzaga kelgan. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notiqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Rimlik notiqlardan biri eramizdan ilgari III-II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblardan **Mark Partius Kato yoki Katon**dir. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan, lekin uning nutqlaridan juda kam qismi bizgacha yetib kelgan.

Katon o'z nutqida qarama-qarshi qo'yish usulini juda o'rinli qo'llaydi. Uning nutqida dalillar kuchliligidan hech kim qarshi gapira olmasdi. Shu bilan birga nutqining jonliligi, masalani qisqacha bayon qila bilishi, qo'yilgan masalani yorqin ko'rsata bilishi nutqiga nafosat bag'ishlardi.⁴⁸

Katon notiq sifatida shu qadar kuchli mahorat egasi ediki, bu borada unga Sitseron ham tan berib yozadi. «Hammasini yanada chiroyliroq, yanada nafisroq qilib aytish mumkin, ammo hech narsani undan kuchliroq va jonliroq qilib aytish mumkin emas». Temperament bilan so'zlash borasida Sitseron deyarli hech kimga shu qadar yuksak baho bermaydi.

Aka-uka Graklar. Aka - uka Graklar eramizdan oldingi II asrda yashab o'tishgan. Akasi **Tiberiy** va ukasi **Kay Grakxlarning** notiqlik iste'dodi ularning g'oyaviy-ijtimoiy qarashlari zaminida ochildi va shuhrat qozondi. Ulkan davlat arboblari bo'lgan aka - uka Graklar Italiyada yer reformasi uchun kurash olib bordilar.

Xullas, aka - uka Graklar jahon notiqlik san'ati tarixida o'zlarining yorqin dunyoqarashiga, aniq ideal va mustaqil ifoda uslubiga ega bo'lgan siymolardir. Shuning uchun ham ular asrlar osha jahon notiqlik madaniyatining ko'rki bo'lib kelyapti.

---

⁴⁸ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 21 – bet.

Mark Antoniy (eramizdan oldingi 143-87 yillar). Rim notiqlik san'atining yirik namoyondasi, davlat arbobi Sitseron o'zining «Notiq haqida» nomli risolasida Mark Antoniyni o'zi bilan teng ko'rgan.

Mark Antoniy davlat konsuli va sensorlik martabalarida ishlab, asosan, xalq majlislari va senatda so'zlardi. Notiq sifatida xarakterli xususiyati shundaki, u ko'pincha avvaldan tayyorlanmasdan, **eksrompt – badiha** tarzida nutq so'zlardi.

Sitseron. Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106 yilning 3-yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan. U, asosan, sud notiqligida shuhrat qozongan so'z san'atkorlaridan biridir. Sitseron eramizdan oldingi 63-yilda oliy lavozimga – konsullikka saylanadi. Sitseron eramizdan oldingi 43-yilda 6-dekabrda 7-dekabrga o'tar kechasi Antoniy kishilari tomonidan o'ldiriladi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Sitserondan 150 ta nutq qolgan bo'lib shundan 58 tasi bizgacha yetib kelgan.

Bular:

1. Falsafa mavzularida yozilgan 12 ta asar.
2. Notiqlik tarixi va nazariyasiga oid 7 ta risola.
3. Jami 800 tacha maktub

Sitseronning hayoti, ijodi, falsafiy va adabiy qarashlari, notiqlik mahorati va bu sohadagi ta'limoti hozirgi kunda ham amaliy va nazariy ahamiyatga molikdir.

Sitseron va Demosfen qadimgi notiqning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi.⁴⁹

Mark Fabiy Kvintilian. Rim notiqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri Kvintiliandir (35-yilda tug'ilib, 96-yilda vafot etgan). Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqdari fikriga qo'shilgan holda hamma notiq, birinchi navbatda, bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shu bilan birga Kvintilian axloq printsiplarini olg'a suradi. U notiq axloqli,

---

⁴⁹ Qarang: B. O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 22 – bet.

olijanob bo‘lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko‘tarila olmaydi, deb biladi.⁵⁰

Topshiriq

Gomerning «Iliada» va «Odissey» dostonlaridan notqlik san’ati tasvirlangan asar qahramonlarining nutqlaridan namuna yozing.

Adabiyotlar

1. S.Inomxo‘jayev. Notqlik san’ati asoslari. T. 1982.
2. B.O‘rinboyev, A.Soliyev. Notqlik mahorati. T. 1984.
3. A.Alimuhamedov. Antik adabiyot tarixi. T. 1969.
- R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, YO.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T. 1992.
4. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov. Yuristning nutq madaniyati. T. 2003.

SHARQ NOTIQLIK SAN’ATI

Takrorlash uchun savollar

1. Va’z nima? Voiz kim?
2. Sharq notiqligi haqida nimalar bilasiz?
3. G‘arb notiqligi bilan Sharq notiqligining qanday umumiy va farqli tomonlari bor?
4. Sharqda notqlik va nutq madaniyati masalalari bilan shug‘ullangan olimlardan kimlarni bilasiz?
5. Notiqlar qaysi jihatlari bilan voizlardan ajralib turadi?

Topshiriqlar

Quyidagi buyuk mutafakkirlarning notqlik san’ati va nutq madaniyati masalalariga bag‘ishlangan asarlari haqida ma’lumot toping.

---

⁵⁰ Qarang: B. O‘rinboyev, A.Soliyev. O‘sha asar. 24 – bet.

Abu Nasr Forobiy. Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug‘ ibn Tarxon Forobiy 872-873 - yillarda (260 hijriy yilida) Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug‘ilgan. XIII - XIV asr tarixchilarining guvohlik berishicha Forob Shoshning (Toshkentning) shimolrog‘ida joylashgan. Shuningdek, manbalarda Forob yaqinidagi Sutkant shahri haqida ham ma‘lumotlar uchraydi.⁵¹

Abu Nasr Forobiy ham IX - X asrlarda – iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda yashab ijod etdi. U ilmning turli sohalarini mukammal bilgan va ular haqida mustaqil fikrlar bayon qilgan buyuk allomadir. Nutq va aql tarbiyasiga oid ilmlar to‘g‘risida Forobiy qimmatli fikrlar aytgan.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir san‘atki, kishi notiqlikdan adashib qoladigan bo‘lsa, to‘g‘ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror xulosa chiqariladigan bo‘lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o‘z ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika san‘atining tilga munosabati kabidir.⁵²

Abu Ali ibn Sino (980-1037). O‘rta asr Sharqining buyuk allomalari orasida mashhur tabib, faylasuf, shoir Abu Ali ibn Sino alohida o‘rin tutadi. Uning turli sohalar bilan birga ta‘lim – tarbiya, axloq va nutq haqida ham fikrlari mavjudki, ular bilan yaqindan tanishish notiqlik san‘atini mukammal o‘rganishga yordam beradi. Yaxshi do‘st qaysi yo‘l bilan axloqiy kamchiliklarni tuzatishda boshqalarga yordam berishi mumkinligi masalasiga ibn Sino alohida e‘tibor beradi va notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

1. Nasihat (Nutq - B.O‘ va A.S) qo‘pol ohangda berilishi kerak emas.
2. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.
3. Nasihatga (va‘zxonlikka) ko‘p berilmaslik kerak, uni o‘rtoqlik suhbatida tarzida olib borish kerak.
4. Nasihatni muloyim ohangda, yolg‘iz olib borish kerak.
5. Agar ta‘na qilmoqchi bo‘lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta‘na qil.

---

⁵¹ M.M.Xayrullayev Forobiy. -T.: 1991. 3-bet.

⁵² Qarang: B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 25 - bet.

6. Agar o‘z e’tiqodini aytmoqchi bo‘lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko‘p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga yaqin olishga, shu narsa haqida o‘ylashga va haqiqatni izlashga ishontir.

7. Agar suhbatdoshing sening gaplaringga e’tibor bilan quloq solayotgan bo‘lsa, suhbatni oxirigacha davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin uning e’tiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga bur.⁵³

Unsurulmaoliy Kaykovus. Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg‘og‘ida yashagan Gilon qabilasidandir. U 412 - hijriy, 1021-1022 - milodiy yilida mayda feodal oilasida tug‘ildi. «Qobusnoma»ni 475-hijriy, 1082-1083 milodiy yilida yaratdi. Bu haqda Kaykovus asarida: «Sana 475 da boshladim» - deb ma’lumot beradi. Bu davrda Kaykovus 63 yoshda bo‘lib, anchagina keksayib qolgan edi, u o‘g‘liga: «Pisaram, man pir shudam» - deb o‘zining qariganligidan ma’lumot beradi va o‘z asari «Qobusnoma»ni o‘g‘liga bag‘ishlaydi.

«Qobusnoma» 44 bobdan iborat bo‘lib, bulardan to‘rt bobi diniy xarakterdadir, qolgan 40 bobi hayotiy voqealarni ifoda etadi.

Kaykovus o‘z asarida yoshlarning xulq - atvoriga alohida e’tibor berdi. Ularga insonparvar bo‘lishni, xalqqa shirin muomala qilishni ta’kidladi. Shuningdek, do‘st va dushmanga qanday munosabatda bo‘lish kabi masalalarni ham asarida yoritdi.⁵⁴

Abu Rayxon Beruniy. Dunyo madaniyati va ma’naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan, fan tarixida juda katta iz qoldirgan qomusiy olimlarimizdan yana biri Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad al Beruniydir. Abu Rayxon Beruniy, U.I.Karimovning ta’kidlashicha, milodiy 973 – yilning 4 - sentyabrida (hijriy 362-yil zulhijja oyining 2 - kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti Qiyatda tavallud topdi. 1009-1017 - yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma’mun ibn Ma’mun saroyida xizmat qilib, katta obro‘ - e’tibor qozongan. 1017-yilda Mahmud G‘aznaviy Xorazmni bosib olgandan so‘ng Xorazmdagi bir qancha olimlar qatori Beruniy ham g‘aznaga

---

⁵³ Qarang: B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 27 - bet.

⁵⁴ Qarang: Kaykovus Qobusnoma. 11, 21 - betlar.

yo‘l olishga majbur bo‘ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda ijod qildi.

U o‘z davridagi barcha fan sohalari bo‘yicha qalam tebratib, 150 dan ortiq asar qoldirdi. Bizgacha yetib kelgan asarlari orasida «Xronologiya», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Mas‘ud qonuni» hamda «Saydana» nomi bilan mashhur bo‘lgan «Kitob as-saydana fi-t-tibb» asarlari tadqiqotchilar tomonidan maxsus o‘rganildi va arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, nashr etildi.⁵⁵

Mahmud Koshg‘ariy. Tilshunoslik tarixida Mahmud Koshg‘ariy salmoqli o‘rin egallaydi. U tilshunoslikning juda ko‘p sohalari bo‘yicha qalam tebratdi. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist - fonolog, leksikolog, leksikograf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi sanaladi.

S.Mutalibov ta’kidlaganidek, Mahmud Koshg‘ariy yaratgan «Devonu lug‘otit turk» asari faqat o‘sha davr uchungina katta voqea bo‘lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o‘z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.⁵⁶

Mahmud Koshg‘ariyning hayoti haqida juda oz ma’lumotga egamiz. Uning to‘liq ismi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg‘ariydir. Mahmud Koshg‘ariyning tug‘ilgan yili aniq emas. Lekin «Devon»ning oxirida bu «kitob umrini oxiriga yetkazganini» quyidagi misralarda bayon qiladi:

«Kuchandi bilagim, eg‘udi tilagim,
Tilindi bilagim, tegrab angar jartilur».

Lug‘at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug‘ilgan deb hisoblash mumkin.⁵⁷

Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillarga bag‘ishlangan ikkita asar yozganligi ma’lum. Ulardan biri «Javohirun nahv fil lug‘atit turk»

---

⁵⁵ A.Nurmonov. O‘zbek tilshunosligi tarixi. -T.: 2002. 13-14 bet.

⁵⁶ Qarang. A.Nurmonov. O‘sha asar, 26-28 – betlar.

⁵⁷ Qarang. A.Nurmonov. O‘sha asar. o‘sha betlar.

(«Turkiy tillarning (sintaksisi) javohirlari» deb, ikkinchisi esa «Devonu lugʻatit turk» («Turkiy soʻzlar toʻplami») deb ataladi.

Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli. U soʻzlarning maʼnolarini izohlabgina qolmay, maʼno oʻzgarishlari yuzasidan ham nozik kuzatishlar olib borganligi maʼlum. Maʼnoning kengayishi, torayishi va maʼno koʻchish usullari bilan birga soʻzlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi.

Mahmud Koshgʻariyning boshqa tillardan soʻz olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshgʻariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet soʻzlarni zarur va foydali deb hisoblagan, bunday soʻzlarni oʻz asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud boʻlgan soʻzlar oʻrnida chet soʻzlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, oʻgʻuzlarning qumgʻon soʻzi oʻrnida forscha oftoba soʻzini ishlatishlarini u tanqid qiladi.

Mahmud Koshgʻariyning «Devonu lugʻatit turk» asari tarixiy dialektologiya uchun, ayniqsa, qimmatli material va fikrlar beradi. Bu materiallar oʻzbek xalq tilining shakllanishini yoritish uchun juda ham muhimdir.⁵⁸

«Devonu lugʻatit turk»ning adabiy qimmati ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin sheʼriy parcha va koʻplab maqol hamda hikmatli soʻzlar boʻlib, shoir bunday sheʼriy parchalarga qisqa-qisqa sharhlar beradi, xalq maqollarining mohiyatini yoritib, ularning ishlatilish oʻrnini ham koʻrsatadi.

Ardam boshi til⁵⁹ – adab va fazilatning boshi til, deb taʼkidlaydi.

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Uning toʻliq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad (baʼzi manbalarda Ahmad) boʻlib, u hijriy 467 sana rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 -yilning 19 - martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamahsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az Zamaxshariy taxallusini olgan.⁶⁰

---

⁵⁸ Usmonov. Umumiy tilshunoslik. -T. 1972. 50-52 betlar.

⁵⁹ N.M.Mallayev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. -T. 1976. 107 – bet

⁶⁰ Abul.Qosim Mahmud az Zamahshariy. Nozik iboralar, -T. 1992. 4-bet

Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emasdi lekin o‘z davrining savodli, ancha taqvodor, diyonatli kishisi bo‘lgan, aksar vaqtini Qur’oni karim tilovati va toat - ibodat bilan o‘tkazib, Zamaxshardagi bir masjidida imomlik ham qilgan. U xulq - atvori yaxshi, shirinsuxan va g‘oyatda muruvvatli kishi bo‘lib, bu fazilati bilan el orasida katta obro‘ - e‘tibor topgan. Az - Zamaxshariyning onasi ham g‘oyatda taqvodor va dindor ayollardan hisoblangan.⁶¹

Az-Zamaxshariy dastlabki bilimni ona yurti Zamahsharda o‘z davrining o‘qimishli kishilaridan sanalgan otasidan oladi. Uning shaxsiy hayotiga doir ma’lumotlardan yana shu narsa ma’lumki, uning bir oyog‘i bo‘lmay, yog‘och oyoqda yurgan. Manbalarda cho‘loqligining sabablari haqida ham turli - tuman rivoyatlar keltiriladi. Tarixchilardan ba’zilari, qahraton qishda sovuq olganligidan, deb yozsa, ayrimlari, bolaligida otdan yiqilgan deydi, yana boshqasi yoshligida bir nojo‘ya ish qilib qo‘yganligi uchun onasining qarg‘ishiga uchragan, deb yozadi.⁶² Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud oldiniga Xorazmda – madrasada, keyinchalik Buxoroda hamda dong‘i ketgan madrasalarda tahsil oladi.

Az-Zamaxshariy o‘z davrining buyuk olimi darajasiga ko‘tarildi. U tilshunoslik, adabiyot, jo‘g‘rofiya, tafsir, hadis, fikh va ilmi alqiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning ko‘pi bizgacha yetib kelgan.

Zamaxshariy hikmatlaridan namunalar:

-- Agar tilingning ortiqcha so‘zlashiga ega bo‘la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo‘lasan.

-- Men ro‘zadorman deysan-u, ammo o‘zing bo‘lsa birodaring go‘shtini yeysan, (g‘iybatlar va xo‘rliklardan so‘zlaysan).

-- Tilingdan chiqqan sadaqa (ya’ni pandu nasihating va mav’izayu hasanang) ba’zan qo‘lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko‘ra xayrliroqdir.

---

⁶¹ Qarang: Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamahshariy. O‘sha asar. 5 – bet.

⁶² Abul Qosim Mahmud az-Zamahshariy, O‘sha asar. 6-bet.

-- Ko‘p so‘z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko‘rinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir – so‘zlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

-- Ko‘p ortiqcha so‘zlashuv eshituvchini ranjitar.

-- Vijdon azobiyu ta‘nadan to‘g‘ri bo‘lmagan odamni (kimsani) ta‘lim-tarbiya va qiynash ham to‘g‘rilashi amrimahol.

-- Tiliyu dili to‘g‘ri va haqgo‘y bo‘lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo‘lur.

O‘z va‘dasida turmaganda turli-tuman vaj karsonlar ko‘rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bo‘lolmaydi.

-- Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo‘lgan bursaq degan yirtqich hayvondan ham ko‘ra ba‘zi Bani odamlar ko‘proq aldamchiroqdir.

-- Tog‘ tepasidagi qoyalarni ko‘chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

-- Biror masalada fikr - mulohaza qila boshlaganingda hech bir oshiqma, har tomonlama o‘ylab, obdon fikrlab ish tutgin.

-- Sidqidil va saxiy kimsaning qalbidan boshqa narsani sirlarning sandig‘i qilma, ya‘ni har bir uchragan kimsani sirdosh etmagin.

-- Ey bo‘tam, tilingni yomon so‘zlardan saqla.

-- Kimki baxt - iqbolli, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murodu maqsadiga erishib, xayru baraka topar.⁶³

Yusuf Xos Hojib. Yusuf Xos Hojib XI asrning atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma‘lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg‘u bilig» («Saodatga yo‘llovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462-

---

⁶³ Abu-l Qosim az-Zamahshariy. O‘sha asar. 48-77-betlar.

(milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab Yusuf Xos Hojib XI asrning 20 – yillari arafasida tug'ilgan, deb ayta olamiz. Yusuf Xos Hojibning vatani – Balasog'un (Quz o'rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlari-dan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo'lgan edi.⁶⁴

«Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi ma'lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hirot»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi XIX asrning 20 yillarida Istambulda topildi. – Hirot nusxasi. Ikkinchi qo'lyozma nusxasi 1896-yilda Qohirada topildi. – Qohira nusxasi, 1913 yilda Namanganda topildi – Namangan nusxasi.⁶⁵

«Qutadg'u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo'lib, u 73 fasl-bobga bo'lingan. O'n bir bobi dostonning muqaddimasi bo'lib, asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug'di degan hukmdorning ta'rifi bilan boshlanadi.⁶⁶ «Qutadg'u bilig» axloqiy - ta'limiy asardir.Uning axloq va odob masalalariga bag'ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masala-larga bag'ishlangan maxsus boblarida ham Yusuf Xos Hojib o'z axloqiy - ta'limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o'git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta'limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo'lib, madaniyat va ma'rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ'ib qilishga qaratilgan.

«Qutadg'u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand - nasihatlarini o'z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar so'zlaydi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish – turishi, o'zini tutishi haqida o'git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi

«Qutadg'u bilig»ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bag'ishlangan. Shunday boblardan biri «Til ardami» («Til odobi») deb atalgan 7-bob bo'lib, unda shoir o'qish va bilim

---

⁶⁴ Bolasog'unning vayronalari Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida bo'lgan qadimgi Oqpeshin shahri o'rnida hozir ham bor. N.Mallayev. O'sha asar 1976. 111-bet.

⁶⁵ N.Mallayev, O'sha asar, 11-bet.

⁶⁶ N.Mallayev, O'sha asar, 16-bet.

olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli soʻzlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli oʻgitlar beradi:

Uqushqa biligka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yoʻriq tilni bil.
Kishig til ogʻirlar bulur qut kishi,
Kishig til ujuzlar yarir ar bashi.
Til asrlan turur, koʻr eshikda yatur,
Aya avlug orsiq boshingni yatur.
Tilin emgamish er naku ter eshit,
Bu soʻz ishka tutgʻil oʻzunga ish et.
Mani emgatur til ezi oʻg talim,
Boshim kasmassuni kasayin tilim.
Soʻzungni koʻdazgil boshing bormasun,
Tilingni koʻdazgil tishing sinmasun...
Esanlik tilasa saning bu oʻzung,
Tilingda chiqarma yarogʻsiz soʻzung.
Bilib soʻzlasa soʻz biligka sonur,
Biligsiz soʻzi oʻz boshini yeyur.
Oʻgush soʻzda ortuq osigʻ koʻr madim,
Yana soʻzlamishida osigʻ bulmadim.
Oʻgush soʻzlama soʻz birar soʻzla oz,
Tuman soʻz tugunin bu bir soʻzda yoz.
Sanga soʻzladim man soʻzum, ey oʻgʻul,
Sanga bardi bu pand oʻzum, ey oʻgʻul...⁶⁷
Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,
Kishini roʻshnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.
Kishini til eʻzozlaydi, kishi u tufayli baxtga
erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (yaʼni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.
Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,
Bu soʻzga amal qilgin, oʻz foydangga ishlat:
Til meni juda koʻp kulfatlarga soladi,

---

⁶⁷ N.Mallayev. Oʻsha asar, 128-bet.

(U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin.
So‘zingga ehtiyot bo‘l, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot bo‘l, tishing sinmasin...
Sening o‘zing esonlik tilasang,
Tilingdan yarog‘siz so‘zingni chiqarma.
Bilib so‘zlasa, so‘z donolik sanaladi,
Nodoning so‘zi o‘z boshini yeydi.
Ko‘p so‘zda ortiq foyda ko‘rmadim,
Yana (ko‘p) so‘zlashdan naf topmadim.
So‘zni ko‘p so‘zlama, bir oz ozroq so‘zla.
Tuman ming so‘z tuguni (jumbog‘i)ni shu
bir so‘zda yech.
Men so‘zimni senga so‘zladim, ey o‘g‘il,
Bu pandni o‘zim senga berdim, ey o‘g‘il.

Yusuf Xos Hojib shoir sifatida badiiy so‘zning qimmatini va ta’sir kuchini alohida ta’kidlaydi, o‘z so‘zini ko‘p o‘rinda «shoir tilidan» (donishmandlar tilidan) so‘zlaydi va yaxshi so‘zni har qanday oltin-kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush qolsa oltun maning sanga,
Oni tutmag‘il san bu, so‘zga teng-a:
Kumush ishka tutsa tugay olqinur,
So‘zim ishga tutsa kumush qizg‘onur.

Mendan senga kumush, oltin qolsa,
U (lar)ni sen bu so‘zga teng tutmagin.
Kumushni ishga solsang tugaydi, olqinadi,
So‘zimni ishga tutsang, (sen uchun)
kumush qozonadi.⁶⁸

Ahmad Yugnakiy. Ahmad Yugnakiy iste’dodli shoir va donishmand murabbiydir. Undan saqlanib qolgan yagona adabiy meros «Hibatul - haqoyiq» («Haqiqatlar armug‘oni»), badiiy so‘z san’ati va adabiy tilning juda qimmatli hamda nodir yodgorligidir.⁶⁹

---

⁶⁸ N.Mallayev. O‘sha asar. 128–129 - betlar.

⁶⁹ N.Mallayev. O‘sha asar, 138-bet.

Adib Ahmad Yugnakiyning shaxsiy hayoti va tug‘ilib o‘sgan yeri haqida ma’lumotlar kam. Ayrim manbalarda adibning hayoti haqida berilgan ma’lumotlar to‘liq emas.

«Hibatul - haqoyiq»ning kim tomonidan yozilgani, muallifning ismi, otasining ismi, uning qayerda yashagani, boshqa adiblarga nisbatan tutgan mavqei, jismoniy zaifligi haqida asarda qisqacha ma’lumotlar mavjud:

Adib Ahmad otim, adab, pand so‘zim,
So‘zum munda qolur, borur bu o‘zum.

Otim – adib Ahmad, so‘zim-pand-nasihat, adab berishdan iborat, so‘zim esa bu dunyoda qolib, o‘zim u dunyoga ketaman.⁷⁰

Shoirning otasi Mahmud Yugnakiy ekanligini shaxsan o‘zi aytib o‘tishi Ahmad Yugnakiy chindan ham Yugnak degan shaharda tug‘ilib o‘sganligi va u yerda ijod etganligiga hech qanday shubha qoldirmaydi. Bundan tashqari Alisher Navoiy «Nasoyimul - muhabbat» degan asarida adib Ahmad Yugnakiy haqida ma’lumot beradi.

«Hibatul-haqoyiq»ning 1480-yilda ko‘chirilgan nusxasi 235 bayt, 11 bobdan tashkil topgan.⁷¹ (Asar nusxalari haqida turlicha ma’lumotlar bor).⁷²

Asarning beshinchi bobi (40-62 - baytlar) bilim maqtovi va johillikning zarariga, oltinchi bobi (63-86-baytlar) til odobiga bag‘ishlangan.

«Hibatul - haqoyiq» didaktik doston bo‘lib, axloq-odob masalalari undagi ko‘pchilik boblarning tematik asosini tashkil etadi. Shoir til odobi, saxiylik, baxillik, kamtarlik, ezgulik va boshqalar haqida xuddi Yusuf Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga o‘git beradi.

Rost, sog‘lom va mazmunli so‘zlashni, kerak bo‘lganda, sir saqlay olishni maqtab, laqmalik, yolg‘on so‘zlash va sergaplikni qoralagan shoir tilni tiyish odobning boshi deydi:

---

⁷⁰ N.Mallayev. O‘sha asar, 139-bet.

⁷¹ Qarang: N.Mallayev. O‘sha asar, 140-bet.

⁷² Qarang: Ahmad Yugnakiy Hibatul - haqoyiq. T. 1971. 10-11 betlar.

Eshitgil, biliklik naku teb ayur:
 Adablar bashi til kutazmak turur.
 Tiling bakta tutg'il, tishing sinmasun,
 Qoli chiqsa bakta tishingni siyur.
 Sonip so'zlagan er so'zi so'z sog'i;
 O'kush yangshagan til ey olmas yog'i.
 So'zung bo'shlug' esma yig'a tut tiling,
 Yetar boshqa bir kun bu til bo'shlug'i.
 Xiradliqmu, bo'lur tili bo'sh kishi?
 Tilim boshni yedi bu til, so'z bo'shi...
 Iki neng biriksa bir yerda qoli,
 Bukandi ul erga muruvvat yo'li:
 Bir ul yangshir ersa keraksiz so'zin,
 Ikinch yalg'on ersa ul erning tili...

(Eshitgil, olimlar nima deb ayturlar: adablarning boshi til saqlashdir. Tilingni tiy, toki tishingni sindirmasin, agar tilingni tiymasang, tishing sinadi. Er kishi ehtiyot bilan sog'lom so'zlaydi, ko'p gapirgan laqma til ayovsiz dushmandir. Bekor so'z so'zlashdan saqlan, tilning bo'shlig'i bir kuni boshga yetadi. Tili bo'sh odam aqlli bo'larmidi? Bu tilning bo'shligi kishi boshini yeydi... Agar kishida ikki narsa biriksa: u o'rinsiz so'zlar bilan laqmalik qilsa, ikkinchidan, uning so'zlari yolg'on bo'lsa, u kishi uchun muruvvat yo'llari bekiladi...)⁷³

Shoir kishilarni birovni achchiq va yomon so'zlar bilan ranjitmaslikka chaqirib, tilning yarasi bitmas yaradir deydi:

O'chukturma erni tilin, bil, bu til
 Bashaqtursa, butmas, butar o'q boshi.

(Tiling bilan o'ch hissini qo'zg'ama, bil, o'q yarasi bitib ketadi-yu, lekin til yarasi bitmaydi).

Shoir dostonning to'rtinchi bobida saxiylik va baxillik haqida so'zlab, himmat va saxiylikni baxillik va ziqnalikka qarama - qarshi qo'yadi, bu masalalarga doir pandomiz mulohazalarini qisman bo'lsa - da, boshqa boblarga ham singdiradi, badiiy til vositalaridan, xususan, o'xshatishlardan va xalq maqollari hamda ta'birlaridan foydalanadi.

⁷³ Qarang: Ahmad Yugnakiy. O'sha asar. 10 -11-betlar.

Axi arni o'ggil o'gar ersa san,
Baxilga qatig' yo o'qun kizlagil.

(Maqtamoqchi bo'lsang, saxiylarni maqta, baxillarga o'q-yoyni to'g'irla).⁷⁴

Alisher Navoiy.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tug'ildi.

Sharq madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi.

«Haq yo'lida kim sanga bir xarf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila», --

deb har bir kishini bilimli bo'lib yetishishiga sababchi bo'lgan ustozini e'zozlashga da'vat etgan. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Navoiy notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi. Navoiy notiqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. U «Mahbub ul - qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihati ahli va voizlar zikrida» deb aytadi. Bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Navoiyning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki «qolalloh» so'z aytsa.

2. Nutq tinglovchi uchun yangilik bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim. «Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur».

3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim.

---

⁷⁴ N.M.Mallayev. O'sha asar. 143-bet.

4. Notiq olim va bilimdon har narsadan xabardor kishidir. «Voizkim, bo'lg'ay olim va muttaqiyaning nasihatidin chiqqan shaqiy».

5. Notiqning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi. «Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay».

Alisher Navoiy notiqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning «Mahbub-ul qulub» asaridagi 60 - tanbehi o'rinlidir. «Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil» (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan - aqldan ozgan), - deydi. U tuturuqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchilarni aqli past, nosog'lom kishilardir, deb baholaydi. «Ulkim, dimog'ida habt - so'zida yo'q rabt (kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q).⁷⁵

Dimog'i sahih - guftori fasih (miya sog'lom bo'lsa, gap-so'z ham yoqimi va xatosiz bo'lur). So'zi hisobsiz-o'zi ixtisobsiz (boshvoqsiz). So'zida parishonlik, o'zida pushaymonlik».⁷⁶

Navoiy voizlik san'atida nom qozongan-Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Xusayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida o'zining «Majolisun nafois» nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Hoja Muayyad Mehnagiy

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq, donishmand, yuksak bilim egasi bo'lgan, mavjud bilimlarni o'rganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to'ldirgan. U mozorda shayxlik qilsa - da, o'zini xalqqa juda yaqin tutgan va o'z bilimini ularga berishga intilgan: «va'z majolisi bag'oyat garm va pursho'r voqe' bo'lur erdi».⁷⁷

Xo'ja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytsak, u «zohir ulumin» bo'lgan, ya'ni o'sha davrda

---

⁷⁵ B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 31-bet.

⁷⁶ B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 32-bet.

⁷⁷ Qarang. B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 32-bet.

ajdodlarimiz to'plagan bilimlarning deyarli hammasini puxta o'zlashtirgan, buning ustiga ularni boyitgan ham.

Mehnagiy o'z davrining zo'r suxandonlaridan biri, hokisor shayx bo'lishiga qaramay, benazir donishmandligi, zo'r voizlik zakovati tufayli hatto toj-taxt, arkoni davlat a'yonlarini ham ta'zim qildiradi oladigan notiq edi.⁷⁸

Mavlono Riyoziy

Alisher Navoiyning yozishicha: «Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vajdi hol qilur». Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatdan dalolat beradi.

Mavlono Riyoziyning xalqqa yaqinligini, nutqining ta'sirchan va emotsionalligini ta'minlashda, uning ijtimoiy kelib chiqishi va ahvoli ham muhim rol o'ynaganligi ko'zga tashlanadi. Riyoziy avval Zova viloyatida qozi bo'ladi.⁷⁹

Xulosa shuki, boy ilm sohibi, hayot - mamot uchun ayovsiz kurash olovida toblangan va voizlik san'atida shuhrat qozongan Riyoziy o'zining darbadar, xokisor qismati bilangina emas, balki g'oyaviy ezgu amallari, ijrochilik uslublari, murabbiylik mahorati bilan ham zamondoshlari orasida yaqqol ajralib turgan. Taxallusidan ham, sezilib turibdiki, u uzluksiz riyozat chekkan, ammo mashaqqatli mehnati, mardonavor jasorati va benazir voizlik mahorati, ma'rifatparvarligi tufayli o'ziga mangu haykal o'rnatib ketgan suxandondir.⁸⁰

Husayn Voiz Koshifiy

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashagan sabzavorlik voiz va buyuk axloq muallimidir. Uning nomi o'z zamonidayoq el og'ziga tushgan va mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning 40 ta

---

⁷⁸ A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. -T.: 2002. 18-bet.

⁷⁹ B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar, 32-bet.

⁸⁰ A.Ortiqov, A.Ortiqov. O'sha asar. 19-bet.

asari borligini aytadi. Navoiyning e'tirof qilishicha, Husayn Voizning «Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay, xususan, va'z, insho (nasriy she'r usulida yoziladigan xat) va nujumki (yulduzshunoslik, astronomiya), aning haqqidur va har qaysisida mutaayyin (ko'zga ko'rinarli) va mashhur ishlari bor...». Uning nutqlari jo'shqin va ehtirosli bo'lganligidan kishilarni ko'plab jalb etar edi.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

Kunlarning birida ahli majlisga Mavloni Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

-- Nechuk kechikdingiz, Mavloni G'iyosiddin?

-- Meni ma'zur tuting, ustod, - debdi G'iyosiddin, - kelayotgan edim, masjidi jome'da Husayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman.

Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda, bu ishga Husayn Voizni munosib ko'rganlar.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari mazmundorligi, ta'sirchanligi, o'ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi, uning texnikasini o'rganish hozirgi davr notiqqligi uchun ham xarakterlidir.⁸¹

Mavloni Muin Voiz

Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqqlardan biri. U haqda Navoiy: «Holo o'zi dag'i azim voizdurur va muridlari ko'p» - deb yozadi. Ko'rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo'lib qolmay, o'zining notiqqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo'lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, Navoiy: «Minbar ustida devanovor ilk tashlamog'i va taxtani tepmog'i ko'pdur va o'zin «Muin devona» bila ta'bir qilur va ko'p baland va past so'zlar aytur. Chun junung'a mu'tarif, har nav so'z aytsa mazurdur...» - deb yozadi.

---

⁸¹ Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 34-bet.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqning ijrochilik tomoniga alohida e'tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, imo-ishoralarini ishga sola bilganki, garchi u o'zini «Muin devona» deb e'lon qilgan bo'lsa-da, uning «devona sifat» gaplari xalq diliga yaqin bo'lganligidan yig'ilganlarga manzur bo'lgan.

U har qanday mansabdanda voizlikni a'lo bilgan va o'z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli, uning akasi: «Muini mo qobilyati bis'yor dosht, ni zinapoyai cho'bin o'ro zoye' soxt» (Muinimizning qobiliyati ko'p edi, uni bu yog'och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.⁸²

Voizlik san'ati O'rta Osiyo xalqlarining, xususan, o'zbek millatining ma'naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishiga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan.

Adabiyotlar

1. A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. T.: 2002.
2. A.Nurmonov. O'zbek tilshunosligi tarixi. T.: 2002.
3. Az - Zamaxshariy. Nozik iboralar. T.: 1992.
4. Ahmad Yugnakiy. Hibatul - haqoyiq. T.: 1971.
5. B.O'rinboyev, A.Soliev. Notiqlik mahorati. T.: 1984.
6. M.M.Xayrullayev. Forobiy. T.: 1991.
7. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
8. S.Inomxo'jayev. Notiqlik san'ati asoslari. T.: 1982.
9. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T.: 1972.
10. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993.
11. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T.: 1992.
12. U.Tursunov, B.O'rinboyev, A.Aliyev O'zbek adabiy tili tarixi. T.: 1995.

---

⁸² Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 35-bet.

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA NUTQ ODOBI

Savollar

1. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi nima uchun xalq qadriyatlarining tarbiyaviy qismi hisoblanadi?
2. Miflar nima?
3. Maqollar va matallar o‘rtasidagi farq nimada?
4. Topishmoqlar boshqa janrlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlandi?
5. Afsonalar qanday xususiyatlari bilan miflardan farqlanadi?
6. Latifa va loflarning umumiy xususiyati nimadan iborat?
7. Ertaklar boshqa janrlardan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
8. Xalq qo‘shiqlarining qanday ko‘rinishlari bor?
9. Nima uchun askiya faqat o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos janr hisoblanadi?
10. Dostonchilik an‘analari haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. O‘rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning o‘tmish hayoti bilan bog‘liq miflar haqida yozing.
2. «Xalq maqollarini bilaman» mavzuida ijodiy musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda, masalalarni izohlang).
3. Topishmoqlar aytish va ularni topish bo‘yicha musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda).
4. Mustaqil ravishda afsona va rivoyatlar yozib oling va tahlil qiling.
5. Afandi obrazi uchraydigan latifalardan yozib keling.
6. «Ertaklarda nutq odobi masalasi» mavzusida yozma ish yozing.
7. Allalardan yod oling.
8. Askiyada nutq madaniyati mavzusida yozma ish yozing.
9. Dostonlardan parchalar yodlang.
10. Marosim qo‘shiqlaridan namunalar keltiring (yozing).

XALQ OG‘ZAKI IJODIDAN NAMUNALAR (MAJMUA)

Maqollar

1. Aytar so‘zni ayt,
Aytmas so‘zdan qayt.
2. Haq so‘zga o‘lim yo‘q.
3. Oz so‘z – soz so‘z.
4. Tilni bilish – dilni bilish.
5. Notiq mahmadona bo‘lsa, majlisning burdi ketar.
6. Tildan qoqilishdan ko‘ra, oyoqdan qoqilish afzal.
7. Gapning tagini gap ochar.
8. Befoyda so‘zni aytma, foydali so‘zdan qaytma.
9. Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi.
10. Aytilgan so‘z otilgan o‘q.
11. Sevdigan ham til, bezdirgan ham til.
12. Gapni oz so‘zla, ishni ko‘p ko‘zla.
13. Ko‘p bilgan oz so‘zlar, oz bo‘lsa ham soz so‘zlar.
14. Qilichning zahri ketsa ham, so‘zning zahri ketmas.
15. Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi.

Topishmoqlar

1. Zarga sotilmas, zo‘rga topilmas. *(vaqt)*
2. Otlari har xil, yoshlari bir xil. *(hafta kunlari)*
3. Temir qo‘rg‘on ichida Qizil toychoq o‘ynaydi. *(Til)*
4. Bir nafasda olamni kezar. *(fikr)*
5. Yugurgandan o‘tadi,
Bir vaqtda yetadi,
O‘q emas, otiladi,
Qush emas, uchadi *(fikr).*
6. Uzoqning u yog‘inda,
Yaqinning bu yog‘inda.
Ko‘rinmas ko‘zga,
Tinch bermas bizga *(hayol).*
7. Asaldan shirin,
Zahardan achchiq *(so‘z, gap).*
8. Birovni suydirar,
Birovni kuydirar *(so‘z, gap)*
9. Og‘zimni ochdim, uchdi ketdi,
Samarqandu Buxora borib yetdi *(so‘z, gap).*
10. Og‘izdan chiqqancha meniki,
Og‘izdan chiqqani elniki *(so‘z, gap).*
11. O‘t emas, kuydirar,
Pichoq emas, so‘ydirar *(yolg‘on so‘z).*
12. Kim suyaldi,
O‘sha uyaldi *(yolg‘on so‘z).*

13. Tinmas bitta
Tinglar mingta *(radio).*
14. Katta quti, ko‘zi bor,
Ko‘p tomosha, so‘zi bor *(televizor).*
15. Asal emas, yoqadi
Ari emas, chaqadi *(gap, so‘z).*
16. Jo‘shib kuylar akasi
Raqsga tushar ukasi *(shamol, o‘simlik).*

Hazil so‘roqlar va so‘z o‘yini

1. Nima hamma tilda ham gapiradi? *(aks sado).*
2. Odamzodda nima ko‘p? *(umid, reja).*
3. Dunyoda nima chaqqon? *(fikir).*
4. Dunyoda nima yugurik? *(fikir).*
5. Dunyoda nima qimmat? *(rostlik).*
6. Dunyoda nima ko‘rinmaydi? *(sevgi).*
7. Yumuq ko‘z bilan nimani ko‘rish mumkin? *(tush).*
8. Qaysi joyda osmon past bo‘ladi? *(suvda).*
9. Dengiz ostida qanday tosh bo‘lmaydi? *(quruq tosh).*
10. Dunyoda bir narsa borki, u bo‘lmasa hech kim bir -
birini tanimaydi, u nima? *(ism)*
11. Yuki bo‘lsa yuradi,
yuksiz to‘xtaydi. *(osma soat).*

12. Yomg'ir yog'ib turganda, qarg'a qanday daraxtga qo'nadi? *(ho'l daraxtga).*
13. Qora mushuk qay vaqt uyga osongina kira oladi? *(eshik ochiq bo'lsa).*
14. Bir oilada cholu kampir yashaydi.
Ularning ikki o'g'li bor.
Har bir o'g'lining bittadan singlisi bor.
Shu oilada nechta jon bor?

(5 ta: cholu kampir, ikki o'g'il, bir qiz)

15. Anhor bo'yida uch qarag'ay o'sadi. Ularning har birida uchtadan yo'g'on shoxi bor, har bir yo'g'on shoxida beshtadan novda bor. Har bir novdada yetti donadan olma bo'lsa, hammasi bo'lib nechta dona olma bor?

(bitta ham olma yo'q, qarag'ayda olma bo'lmaydi)

R I V O Y A T

O'tmishda ovi yursa ham dovi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

-- Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? – deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. Shodligidan bosar - tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

-- Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? – deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u notanish yo'lovchi bilan duch kelibdi va :

-- Ey notavon yo'lovchi, nega meni aldading? Sening gapingga kirib, yanada boyish o'rniga butkul kambag'allashib ketdim-ku?, – deb g'azab qilibdi.

-- O'zingni bos, - debdi yo'lovchi. – Birinchi yili sen menga «donishmand» deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga «gado» so'zini munosib ko'rding va men senga gadoning javobini berdim, - degan ekan...⁸³

«Ye to'nim, ye...» Afandi.

«Afandi bir kuni to'yga borgan edi, usti-boshi eski bo'lganligi uchun unga hech kim e'tibor bermadi. U to'yxonadan tezda chiqib, bir oshnasining kiyimlarini kiyib, yana qaytib keldi. Afandini izzat-ikrom bilan to'rga o'tkazdilar, oldiga turli-tuman noz-ne'matlar keltirib qo'ydilar. Bu ahvolni ko'rgan Afandi ustidagi to'nga qarab:

-- Bu ovqatlardan ye, to'nim, ye!, – deydi.

Ajablangan odamlar buning sababini so'rganlarida u:

-- Madomiki, butun hurmat, ehtirom yangi to'nga ekan, taomni ham u yesin-da, - deb javob beribdi».⁸⁴

«Luqmoni hakim yo'lda borayotsalar, bir uydan nola eshitilibdi. Kirsalar, xasta odam og'riqqa chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta o'ladi, deyishibdi ekan. Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab ko'rib debdilarki: «Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay». Xasta debdiki: «Ilon zahrini men qanday topay? Bir bedavo bo'lsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga ro'baro qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar». Luqmoni hakim bu nolani tinglab, aytibdilarki: - «Zinhor tashlamasman». Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib, bir yoshroq ilonni bo'g'zidan bo'g'ib turibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: «Ey

---

⁸³ Qarang. Siddiq Mo'min. So'zlashish san'ati. Farg'ona. 1997. 60-bet.

⁸⁴ Siddiq Mo'min. O'sha asar. 81-bet.

inson farzandi, sen nechun meni bo‘g‘ayotirsan? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?». «Olloh senga qanday jabrlar qildi?», deb so‘rabdilar Luqmoni hakim. «Meni ko‘rimsiz qilib yaratdi, odamlar ko‘rsalar mendan qochadilar. Meni yertuban qilib qo‘ydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni bo‘g‘ib, jonimni olarsanmi?». Luqmoni hakim debdilar: «Shunday qilmasam bir odam hayotdan ko‘z yumar». Ilon debdi: «Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni o‘ldirasanmi? Axir u ham Ollohning bir mahluqi, men ham. Bir jonni saqlamoq uchun ikkinchisini mahv etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahrimni daf eta olasanmi?» Luqmoni hakim aytibdilar: «ha, daf eta olaman». Ilon debdi: «Unda mening zahrim kuchli emas ekan. Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!». «Qanday zahar?. Qora qurtnikimi?», - debdilar Luqmoni hakim. «E, yo‘q, -- debdi ilon. – Dunyoda eng kuchli zahar – odamning zahri. Bunga davo yo‘qtur. Odam odamni chaqsa, albatta, o‘lim haqdir! Olloh biz – ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz – odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o‘ldirasiz. Sen saqlab qolmoqchi bo‘layotgan xastaga mening zahrim davo emas, yanglishma. Uni o‘z do‘sti chaqqan. Uning zahriga davo topa olmassan. Bunga xatto Luqmoni hakim ham davo topmagay. Qo‘y, u o‘laversin, azoblaridan qutula qolsin...»⁸⁵

MEHR BAYTLARI

(Allalardan namunalar)

Tog‘lardagi shunqorim-a, alla,
Bog‘imdagi bulbulim-a, alla,
Beshikdagi qoplonim-a, alla,
Qo‘limdagi botirim-a, alla.

Ulg‘ayib o‘sa, alla,
Ko‘kdagi yulduzim-a, alla,
Belginamning quvvati-ya, alla.
Ko‘zginamning gavhari-ya, alla.

---

⁸⁵ T.Malik Shaytanat, III kitob, 315-bet.

Alla aytib yurayin-a, alla.
Qo‘zichog‘im bolam-a, alla,
Katta bo‘lib jonim-a, alla,
Vatanga sodiq bo‘l-a, alla.

Ko‘zimning nuri-ya, alla,
Mehr-oqibatli bo‘l-a, alla.

* * *

To‘yib - to‘yib o‘pay seni,
Shirin do‘mbog‘im, alla.
Quchog‘imda yashab turgan,
Mash‘al chirog‘im, alla.
Erka o‘g‘lim katta bo‘lgin,
Qo‘riqchi bo‘lgin, alla.
Boshga kelgan balolarni,
Yo‘q qilib turgin, alla.

* * *

Alla-alla aytayin, alla,
Ustingga to‘nim yopayin, alla,
Bu g‘ariblik hasratin, alla,
Kimlarga borib aytayin, alla.

Uxla, erkam, ol orom,
Alla-alla jon bolam, alla.
Mendan zurriyod, mendan nom,
Bog‘da ochilgan lolam, alla.

Senga qo‘ydim yaxshi ot, alla,
Yaxshi niyatdur murod, alla,
Yurtu elga suyansang, alla.
Senga bo‘lg‘usi qanot, alla,

Osmonda uchgan qushlar, alla,
Sekin chiqar tovushlar, alla,
Meni solma qayg‘uga, alla,
Bolam to‘ysin uyquga, alla.

Boshingda o‘ltiraman,
Alla aytib tun bo‘yi, alla.
Yuragimni payvand qilay,
Senga jonim shu ko‘yi, alla.

Alla desam bor bo‘lgin, alla,
Menga nomus-or bo‘lgin, alla,
Katta bo‘lgan chog‘ingda, alla,
Xalqqa vafodor bo‘lgin, alla.

Ulg‘ay bolam, gul Vatan, alla,
Botir bo‘lib o‘sgil qo‘zim, alla,
Seni ko‘rib bu chamanda, alla,
Yayray-quvonay, yulduzim, alla.

* * *

Alla aytay jonim bolam,
Uxlab qolgin-a, alla...
Beshiklarda rohatlanib,
Orom olgin, alla...

Uylarimni yorituvchi,
Yorug‘ yulduzim, alla-yo...
Dillarimni ravshan qilgin,
Ravshan chirog‘im, alla...

Arslon bilakli, sher yurakli,
Qoplonginam bo‘lgin-a, alla,
Katta bo‘lib Vatanningga,
Sodiq bo‘lgina, alla...⁸⁶

---

⁸⁶ Qarang: Tafakkur chechaklari (O‘zbek xalq qo‘shiqlari). –T. 1992.

Adabiyotlar

1. Aql aqldan quvvat oladi. Hikmatli soʻzlar. T.: 1967.
2. Ipak yoʻli afsonalari. T.: 1993.
3. Mahmud Sattor. Oʻzbekning gapi qiziq. T.: 1994.
4. M.Abdurahmonov. Oʻzbek topishmoqlari. T.: 1991
5. N.M.Mallayev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
6. O.Madayev, T.Sobitova. Xalq ogʻzaki poetik ijodi. T. 2001.
7. Oz – oz oʻrganib dono boʻlur. T.: 1998.
8. S.Moʻmin. Soʻzlashish sanʼati. Fargʻona. 1997.
9. T.Malik. Shaytanat. I-II-III-IV kitob. T.: 1997.
10. Tafakkur chechaklari. Oʻzbek xalq qoʻshiqlari. T.: 1992.
11. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. Maʼnolar mahzani. T.: 2001.

KAYKOVUS NUTQ VA NOTIQLIK SAʼNATI HAQIDA

Savollar

1. Sharq allomalarining axloqiy - tarbiyaviy asarlaridan qaysilarini bilasiz?
2. Kaykovus qachon va qayerda tugʻilgan?
3. «Qobusnoma» qachon yozilgan?
4. Kaykovus «Qobusnoma»ni kimga bagʻishlab yozgan?
5. «Qobusnoma» qaysi tillarga va kimlar tomonidan tarjima qilingan?
6. «Qobusnoma» necha bobdan iborat va unda qanday voqealar beriladi?
7. Asarda kishilar necha toifaga ajratilgan?
8. Soʻzlar necha toifaga ajratilgan?

Topshiriqlar

1. «Qobusnoma»ni sinchiklab oʻqib chiqing.
2. Hayotdan «toʻrt nav soʻzlarga» misol yozing.

3. «Xaloyiq ham to‘rt nav»iga hayotdan misol yozing.
4. Asarning yettinchi bobini sinchiklab o‘qing va gapirib bering.
5. Badiiy adabiyotlardagi nutq odobi haqidagi hikoyalardan ko‘chirib yozing.
6. Asarning yettinchi bobidagi hikoyalarni ko‘chirib yozing.

Kaykovus «Qobusnoma». Kaykovus qalamiga mansub «Qobusnoma» asari sharq xalqlari orasida ma’lum va mashhurdir. Asardagi mo‘‘jaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlar uni yanada jozibali, o‘qishli bo‘lishini ta’minlagan.

XI asrning 82-83–yillarida g‘arbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o‘z o‘g‘li Gilonshohga bag‘ishlab «Nasihatnoma»sini yaratadi va o‘sha davr an’anasiga ko‘ra uni bobosi podshoh Shamsulmaoliy Qobus sharafiga «Qobusnoma» deb ataydi.

«Qobusnoma» asrlar mobaynida G‘arb va Sharq mutafakkirlarining e’tiborini o‘ziga jalb etib kelgan. Olimlar «Qobusnoma»ni diqqat bilan o‘rgandilar va o‘z tillariga tarjima qildilar. Masalan: 1702-1705 - yillarda turk tiliga, 1786-1787 - yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan tatar tiliga tarjima qilinadi.

Bundan tashqari 1886 - yilda rus tiliga, shu yili fransuz tiliga, 1811 – yilda nemis tiliga, Ye.Ye.Bertels tomonidan 1953 - yilda ikkinchi marta rus tiliga tarjima qilinadi. Demak, XIX asrdanoq asar ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilinadi. 1935 - yilda Tehronda Said Nafisiy tomonidan bosmadan chiqarildi.

1860 - yilda «Qobusnoma» ilk bor o‘zbek tiliga buyuk shoir va mutaffakir Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilindi. Ogahiy tarjimalari ichida «Qobusnoma» alohida o‘rinlardan birini egallaydi. Bu nodir asar 1965-1973 va 1986-yillarda adabiyotshunos olim Subutoy Dolimovning katta sa’y-harakatlari tufayli uch marta nashr qilingan edi. 1994-yilda «Qobusnoma» Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosida hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida yana S.Dolimov tomonidan nashrdan chiqarildi.⁸⁷

Asarning yettinchi bobi: Suxandonlik bila baland martabali bo‘lmoq zikrida.

---

⁸⁷ Qarang. Qobusnoma, 3-9 betlar.

Kishi suxandon, suxango'y (notiq bo'lishi kerak. Ammo ey farzand, sen suxango'y bo'lg'il va lekin durug'go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Rostgo'ylikda o'zing shuhrat qozong'il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg'on so'z desang qabul qilg'aylar. Har so'z desang ham rost deg'il va lekin, yolg'onga o'xshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'xshag'on rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lar, ammo ul rost maqbul bo'lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor Shopur bilan Abu al-Fazlning orasindag'i voqea sening boshingda sodir bo'lmasin.

H I K O Y A T

Bilg'il, men amiralmo'amin zamonida bir yil hajdan qaytib kelib, Ganjada qarf tutdim..

Hindistonga ko'p g'azot qilmish erdim, Runga ham yurish qilmoqni o'ylardim. Abu Suvor Ganjada ulug' podshoh erdi. Ul bag'oyat xushmand, odil, sahiy va fozil kishi erdi. Bir kuni meni ko'rub, ko'p hurmat qildi va mening bila so'zlashmoq maqsadinda har turli so'z so'rar va mendin ma'qul javob eshtar erdi. Mening so'zlarim unga ma'qul tushib, ko'p karamlar qilib, menga ko'ngul qo'ydi. Men ham uning ehsonlarin ko'rib, unga ko'ngul qo'ydim. Shul sabab bila bir necha yil Ganjada muqim bo'ldim va hamisha podshohning majlisida hozir erdim. Podshoh mendan ham turli so'zlarni so'rar erdi. Bir kuni so'z orasig'a mening viloyatim tushdi va mendin Gurgon qishlog'i holidin so'radi. Viloyatlarning ajoyib - g'aroyiblaridin so'z ochildi. So'z asnosinda men dedim: «Gurgonda Siyovaks deg'on bir kent bordur va uning bir chashma suvi bordurkim, ul kentdin uzoqroqdur. Xotinlar jam bo'lub, har biri bir ko'za ko'tarib, ul chashmaga borib suv olurlar va ko'zani boshlariga ko'tarib, barchasi hamroh bo'lib uylariga qaytadilar. Ularning orasida bir xotin ko'za ko'tarmay, barchadin ilgari yurub, yo'liga ehtiyot bo'lub, nazar tashlab boradi. Nedinkim ul yerlarda bir ko'k qurt bordur. Uni sizak derlar. Agar ul qurtdin birini topsalar, yo'ldin olib, yiroqqa tashlaydurlar, tokim xotinlar ul qurtni bilmay bosib o'ldurmasunlar. Agar suv ko'targ'on xotinlardin biri qurtni bosib o'ldursa, boshiga ko'torg'on ko'zadagi suv sasib, badbo'y bo'lib

ketadi. Shundan keyin avval suvni to'kish, ko'zani yuvish kerak bo'ladi va ko'zani tozalag'on xotin qaytib borib chashmadin suv oladi.

Men bu so'zni dedim, ammo amir Abu Suvor turshro'y (badburush, qovog'i soliq) bo'lib, mendin yuz o'gurdi va bir necha kun menga burung'idek (avvalgidek) muloqot va iltifot qilmadi.

Bir kuni Firuzon Daylimiy bu ahvolni menga aytdi: «Amir sendin gina qilib dedi: «Falon kishi bag'oyat donodur, ammo yosh o'g'lonlarga aytgudek yolg'on so'zni menga aytadur. Uningdek kishidan meningdek podshoning oldida buningdek durug' so'zni aytmoq munosib emasdur».

Men bu so'zni eshitg'ondin so'ng darhol Ganjadan Gurgonga bir kishi yuborib, ulamoning shahodati bila bir guvoh xat talab qildim. Gurgonning barcha ulamo, qozilari bu kentning, qurtning holi va qissasi rostlig'i haqida guvoh bo'lishib, bu bobda bir xat yozib yubordilar.

Bu xat to'rt oy muddatida menga yetib keldi. Men uni podshohga ko'rguzdum. Podshoh uni o'qidi va tabassum qilib dedi: «Men hud⁸⁸ tahqiq⁸⁹ bulurmankim, seningdek kishidan yolg'on so'z zohir bo'lmag'usidir, xususan, meningdek podshohning oldida... Ammo to'rt oy muddatida ikki yuz odil kishining guvohlig'i bila bir rost so'zni aytmoq munosib emasdur. Buningdek so'zlar avval isbot etilg'ay, undin so'ng ul so'zni qabul etgaylar.

Ey farzand bilg'ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undoqkim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur, ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas, u johildur... undin qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so'z ham to'rt navdur; biri, bilinmayturg'on va aytilmayturg'on; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on: uchinchisi, ham bilinaturg'on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo'laturg'on, to'rtinchisi, bilaturg'on va aytilmayturg'on. Ammo aytilmayturg'on va bilinmay turg'on undoq so'zdurki... dunyoning salohi unga bog'liqdir. Ul so'zdin aytguvchiga ham, eshituvchiga ham ko'p naf yetar. Ammo bilinaturg'on, biroq

---

⁸⁸ Hud - o'z, o'zim.

⁸⁹ Tahqiq - biror narsaning haqiqatini izlash.

aytilmayturgʻon undoq soʻzdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga maʼlum boʻlur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang, uni aytmoq besharmlikdir. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u doʻstning ozori senda hosil boʻlur, yohud oʻz boshingga ulugʻ shoʻrish va gʻavgʻo paydo qilursan. Shul vajdin ham bul soʻz bilinaturgʻon, ammo aytilmayturgʻon soʻzdir. Bu soʻzlarning yaxshirogʻi ham bilinaturgʻon va ham aytilaturgʻon soʻzdir.

Bu toʻrt nav soʻzning ikki yuzi bordur. Biri xoʻb va biri zisht. Har soʻzni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul boʻlsun va xaloyiq sening soʻz bila baland martabaga egaligʻingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini soʻz bila bilurlar, ammo soʻzning martabasini kishi bila bilmaslar, Chunki har kishining ahvoli oʻz soʻzining ostida pinhondur, yaʼni bir soʻzni bir iborat bila aytsa boʻlur, eshitgʻon kishining esa koʻngli undin tira⁹⁰ boʻlgʻay va yana oʻshal soʻzni bir iborat bila aytsa boʻlurkim, eshitgʻon kishining joni undin rohatda boʻlgʻay.

HIKOYAT

Undoq eshitdimki, bir kecha Xorun-ar Rashid bir tush koʻrdikim, ogʻzidin barcha tishlari toʻkulmish. Erta tong turib bir muabbirni⁹¹ chaqirib soʻradikim, «bu tushning taʼbiri nedur?». Muabbir dedi: «Ey amiralmoʻminin, sening oldingda barcha xesh, aqrabo va qarindoshlaring oʻlgʻusidir. Andogʻkim, sendin oʻzga hech kishi qolmagʻusidir». Bu soʻzni eshitgʻon Xorun-ar Rashid: «Mening yuzimga bundoq dardligʻ va anduhligʻ soʻzni aytding. Mening barcha qarindoshlarim oʻlsalar, soʻngra men qandogʻ ishga yaraman va na yangʻligʻ roʻzgʻor surarman?» - dedi va unga yuz tayoq urmoq buyurdi. Soʻng boshqa bir muabbirni chaqirib, tushin unga tahrir⁹² qildi. Muabbir dedi: «Ey amiralmoʻminin, sening umring barcha aqربولaring umridin uzoq boʻlur». Xorun-ar Rashid dedi: «Barcha aqlning yoʻli birdur va ikkovining taʼbirining negizi bir yerga borur, ammo bu ibora bila ul iboraning orasida farq bagʻoyat koʻpdur». Buyurdi, soʻnggi muabbirga yuz tillo berdilar...

---

⁹⁰ Tira – qorongʻu

⁹¹ Muabbir – tushni taʼbir qiluvchi.

⁹² Taxrir – maqsadini ogzaki anglatish.

Ey farzand, so‘zning yuzin va orqasin bilg‘il va ularga rioya qilg‘il, har na so‘z desang yuzi bila degil, to suxango‘y bo‘lg‘aysan. Agar so‘z aytib, so‘zning nechuk ekanin bilmasang qushga o‘xsharsanki, unga to‘ti derlar, ul doim so‘zlar, ammo so‘zning ma‘nosin bilmas.

Suxango‘y shul kishi bo‘lg‘ayki, ul har so‘zni desa, xalqqa ma‘qul bo‘lg‘ay va xalq ham har so‘z desa unga ma‘qul bo‘lg‘ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirg‘ay, yo‘q ersa ul inson suratida mavjud bo‘lg‘on bir hayvondur.

So‘zni bag‘oyat ulug‘ bilg‘il, so‘z osmondin kelmas va ul xor narsa emasdur. Qay bir so‘zniki bilsang joyini o‘tkarmay aytg‘il... vaqtni zoye qilmag‘il, yo‘q ersa donishg‘a sitam qilg‘on bo‘lg‘aysan. Har so‘z desang rost deg‘il va be‘manilikni da‘vo qilg‘uvchi bo‘lmag‘il.

Bilmag‘on ilmdin dam urmag‘il va undin non talab qilmag‘il. Har na matlubing bo‘lsa, bilg‘on ilm va hunardin hosil bo‘lur. Bilmag‘on hunar da‘vosidin hech narsa hosil bo‘lmas, faqat behuda zahmat chekarsan.

HIKOYAT

Bundog‘ ayturlarki, Anushirovon Odilning zamonida bir xotin Abuzurjmehrnig oldiga kelib, undin bir savol so‘rdi. Abuzurjmehr ul savolni bilmamish erdi va xotinga qarab dedi: «Ey xotin, ul so‘zni sen so‘rorsan, uni bilmasman». U xotin dedi: «Sen bugina so‘zniki bilmassan, podshohning ne‘matin nechun yersan?» Abuzurjmehr dedi: «Bilg‘on so‘z uchun yerman, ammo bilmag‘on so‘z uchun yemasman. Har so‘zniki bilmasman podshoh menga ul so‘z uchun hech narsa bermas va harna bersa bilg‘on so‘zim uchun berur».

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot⁹³ qilmag‘il va ifrotni shumliq deb bilg‘il. Har ishda miyona (o‘rtacha) bo‘lg‘il, so‘z aytmoqda va ish qilmoqda... sangin⁹⁴ bo‘lg‘il. Rozingni⁹⁵ o‘zingdin o‘zga kishiga aytmag‘il, agar aytsang so‘ngra uni roz demag‘il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog‘iga so‘z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so‘z garchand yaxshi so‘z bo‘lsa ham, tashqarisidan uni yomon so‘z deb gumon qiladilar va ko‘p odamlar bir-birlaridan dargumon bo‘ladilar. Gar so‘z demoqchi bo‘lsang, shunday so‘z degilki,

---

⁹³ Ifrot - haddan oshish.

⁹⁴ Sangin – og‘ir.

⁹⁵ Roz – sir.

so‘zingning rostlig‘iga guvohlik bersinlar. Agar o‘zingni zo‘rluk bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo‘lmag‘il va agar guvoh bo‘lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz⁹⁶ bo‘lg‘il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag‘il.

Har so‘zni andisha bila boshlag‘il, toki aytg‘on so‘zingdin pushaymon bo‘lmag‘aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so‘zni eshitishdan diltang bo‘lmag‘il. Ul so‘z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitg‘il, to yuzingga so‘z eshigi beklanmasun va foydasi favt⁹⁷ bo‘lmasin.

Sovuq so‘zlik bo‘lmag‘il. Sovuq so‘z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo‘lur.

Adabiyotlar

1. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1994.
2. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1986.
3. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1973.

ALISHER NAVOIY NUTQ VA NOTIQLIK SAN‘ATI HAQIDA

Savollar

1. Navoiyning fikricha voiz qanday xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak?
2. Navoiy qaysi asarida voizlik san‘atiga alohida to‘xtalib o‘tadi?
3. Navoiy tan olgan voizlardan kimlarni bilasiz?
4. Voizlik qanday baholanadi?
5. Tilshunoslikka oid qanday asarlarini bilasiz?
6. Navoiyning quyidagi matla‘li g‘azalini kim yuqori baholagan edi?

Orazin yopqoch ko‘zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo‘ylakim, paydo bo‘lur yulduz, nihon bo‘lg‘och
quyosh...

---

⁹⁶ Ehtiroz – saqlanish, ehtiyotlanish.

⁹⁷ Favt – yo‘qotish, o‘lim; favt bo‘lmoq - o‘lmoq.

7. Navoiy haqida qanday rivoyatlar bilasiz?
8. Navoiy haqida qanday she'r va qo'shiqlar bilasiz?
9. Navoiy Husayn Voiz Koshifiy haqida qaysi asarida ma'lumot beradi?

Topshiriqlar

1. Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san'ati haqida aytgan fikrlaridan yozing.
2. Navoiyning notiqligi ifodalangan rivoyatlardan topib yozing.
3. «Ko'p degan ko'p yengilur, ko'p yegan ko'p yiqilur» maqolini izohlang.
4. «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib, holi qaytsin», fikrini izohlang.
5. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir», ma'nosini izohlang.

Alisher Navoiy

Alisher Navoiy ibrat bo'lgulik hayot va ijod yo'lini bosib o'tdi. Bolaligidan ziyarak va qobiliyatli bo'lgan Alisherni to'rt yoshida o'qishga beradilar. Ota va ona uning har tomonlama bilim olishi uchun barcha shart – sharoitlarni yaratib beradilar. U adabiy asarlarni qunt bilan o'qiy boshlaydi. Sa'diy, Farididdin Attor asarlarini qayta - qayta o'qir va yod olar edi. Alisher badiiy asarlarni o'qish va o'rganish bilan kifoyalaniq qolmadi. Uning o'zi ham she'rlar yoza boshlaydi. 10 – 12 yoshlaridayoq badiiy zavqi va didi hamda ilk she'rlari bilan tanilib, katta san'tkorlar va olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilgan edi. Navoiyning zamondoshi tarixchi Xondamirning xabar berishicha, kunlardan birida ancha keksayib qolgan Lutfiy shogirdi navqiron Alisherdan yozgan yangi she'rlaridan o'qib berishni so'ragan. Navoiy quyidagi matla'li g'azalni o'qigan;

Orazin yopqoch ko'zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh...

Bu ajoyib g‘azaldan qattiq hayajonlangan Lutfiy: «Agar mumkin bo‘lsa edi, men o‘zimning forsiy va turkiy tillarda aytgan o‘n-o‘n ikki ming bayt she‘rimni shu bir g‘azalga almashar edim», - degan.⁹⁸

Navoiy do‘sti Husayn Boyqaro taxtni egallagach, uning saroyida muhrdor, vazir lavozimlarini bajardi. Mamlakatning obod va farovon bo‘lishi, san‘at va adabiyotning rivojlanishiga o‘zining bebaho hissasini qo‘shdi. Ayni paytda ijoddan bir soat ham bo‘shamay, o‘zbek adabiyoti xazinasini she‘riy durdonalar bilan boyitdi. O‘lmas asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy ijodida suhbat va nutq odobi qoidalari qiyomiga yetkazib bayon etilgan.

Navoiy so‘zning hashamdorligidan ko‘ra, haqqoniyligini ulug‘laydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo‘lsin desang, sodda tilda gapir, deydi: «So‘zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolg‘onchi har necha so‘zida fasihiroq, so‘zi qabihroq. Chin so‘z nechakim betakalluf, qoyilg‘i iborat soddalig‘idin yo‘q taassuf».

Navoiy yaxshi so‘zli, el uchun foydali notiqdarga yon bosadi. Ularning xizmatini masjid imomlarining qilayotgan ishlaridan yuqori qo‘yadi. Shu tufayli ular uchun imomlarga nisbatan ancha ko‘p mablag‘ ajratishni tavsiya etadi: «Voizga yillik naqdi besh yuz oltun, bug‘doy o‘n yuk. Imomg‘a masjidi jome‘da xatib bo‘lib, maktabdag‘i tutg‘ay, yillik naqdi ikki yuz oltun, bug‘doy o‘n yuk».⁹⁹

Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san‘ati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Navoiy asarlarida nutq odobining talablari haqida fikrlar bor.

1. Tilni, so‘zni qadrla, uni hurmat qil:

Donau dur so‘zini afsona bil,
So‘zni jahon bahrida durdona bil.

(«Xamsa», 34-bet).

2. Yaxshi so‘zli olish (nutq) – san‘atdir, noyob hunardir.

Uni egallashga intilgin:

Erdin so‘z hunar, enchdin bo‘z hunar

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

---

⁹⁸ Qarang: N.M. Mallayev. O‘sha asar, 363-364 – betlar.

⁹⁹ B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar, 32-bet.

3. Insonning odob ahloqini belgilaydigan omillardan biri uning soʻzi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshiligʻi soʻz bila.

(«Mahbub ul-qulub» 79-bet).

Soʻz zohir etar zamir ishi koʻragidin,
Til muxbir erur koʻngul nihon emgagidin,

Fahm ayla kishi holini soʻz demagidin,
Kim berdi xabar hadisi koʻnglidagidin

(«Nazmul-javohir»dan, 41-bet).

4. Kishining soʻzi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,
Soʻz durri ishining intizomiduru bas,
Sihat onchaki, ahli aql komiduru bas,
Aqligʻa dalil aning kalomiduru bas.

(«Nazmul-javohir»dan, 25-bet).

5. Soʻzlaganda diling bilan tiling bir boʻlsin, Chunki dildagi tilga chiqadi:

Haq seni sevgay el bila boʻlsang,
Tilu koʻnglungni bir qilib birroʻy,
Nuqta sursang shukuftau xandon,
Zist qilsang, kushodou xushroʻy.

(«Arbain» dan, 59-bet).

6. Soʻzlaganda oʻylab soʻzla, tushunib, bilib gapir: Soʻzni koʻnglungda pishqarmaguncha tilga kelturma, Harnakim koʻnglungda boʻlsa til surma.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

7. Xushmuomala, shirinso‘z bo‘l. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

Har kimki chuchuk so‘z elga izhor aylar,
Har neki ag‘yor durur yor aylar,
So‘z qattig‘i el ko‘ngliga ozor aylar.
Yumshog‘i ko‘ngullarni giriftor aylar.

(«Nazmul-javohir» dan,43-bet).

8. Chin, to‘g‘ri so‘zla, nutqingda halol bo‘l. Yolg‘on so‘z baxtsizlik keltiradi. Chin so‘z mo‘‘tabar, yaxshi so‘z muxtasar... so‘zki fasohat zevaridin muayan emasdur, anga chinlik zevari basdur. Yolg‘onchi har necha so‘zida fasihroq, so‘zi qabih.

(«Mahbub ul-qulub» 63-bet).

Xiradmand chin so‘zdin o‘zga demas,
Vale bari chin ham deguluk emas.
Kishi chinda so‘z zebo, durur,
Necha muxtasar bo‘lsa avlo durur.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

9. Yaxshi, ezgu so‘z (nutq) kishiga obro‘, baxt keltiradi. Ezgu so‘zli bo‘l:

Kim istasa mazhari karomat bo‘lmoq,
Har nav’ ishda istiqomat bo‘lmoq
So‘zdir anga mo‘jibi g‘aromat bo‘lmoq,
Til zabtidadur anga salomat bo‘lmoq.

(«Nazmul-javohir» dan,43-bet).

10. Tildan tuhmat uchun foydalanma. Tuhmatchidan qoch, undan nafratlan:

Birovkim yolg‘on so‘zni birovg‘a bog‘lag‘ay, o‘z qaro bo‘lg‘on yuzin yog‘lag‘ay. Kabira gunohdur – oz so‘z hamki o‘trukdur, zahra gunohdur – oz so‘z hamki o‘trukdur, zahri muhlikdur – agarchi miqdori o‘ksukdur.

(«Mahbub ul-qulub» 61-bet).

El aybini ayturg'a birovkim uzotir til,
O'z aybini fosh aylagali til uzotur bil.

(«Mahbub ul-qulub» 69-bet).

11. Tilingni tiy. Ko'p so'z, ezma va vaysaqi bo'lma. Bu zararlidir.
Befoyda so'zni ko'p aytma va foydalig' so'zni ko'p eshituridin
qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yiqilur.

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

Til ildamidin bo'lur g'aromat hosil,
Yuz nav' nadomatu malomat hosil.
Oz so'zlagandin istiqomat hosil,
Soqitligidin vale salomat hosil.

(«Nazmul-javohir» dan, 31-bet).

12. So'zlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo'rin
so'z aytma... «...Zolim va be dard suhbatida nuqta surma, nammom va
nomard muloyamatida dam urma. Dono ilikdin borg'ondin so'z
aytma, o'tgan yigitlik orzu bilan qaytmas».

(«Mahbub ul-qulub» 84-bet).

13. Bo'sh og'iz bo'lma, suhbat sirlarini saqlashga o'rgan:

Qaysi majlisdakim eshitsang so'z,
Bilgil ul so'z sanga omonatdur,
Gar ani o'zga yerga naql etsang,
Ul omonatg'a bu xiyonatdur.

(«Arbain» dan, 57-bet).

14. Gapirganda qaytariqlardan qoch, Chunki ular fikrning
ta'sirini susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,
So'z chu takror topti dilcash emas.

(«Xamsa», 484-bet).

Nutq odobining qayd qilingan madaniy - ahloqiy talab va asoslari
nutq me'yorlari sifatida qadimiy davrlardan beri avloddan - avlodga

o‘tib kelgan. Ushbu nutqiy me‘yorlarning saqlanishi, o‘zgartirilishi va yashab kelishida oilaviy an‘analar, bir til jamoasi doirasida amal qilingan an‘anaviy qoidalar, suhbatdoshlar (so‘zlovchi va tinglovchilar)ning bir-birini o‘zaro nazorat qilishi, ta‘lim tarbiya, o‘git-nasihat jarayoni, shuningdek nutqiy odob me‘yorlari haqida yozilgan adabiyotlarni mutolaa qilish asosiy o‘rin tutgan.

Demak, kishilarning qandaydir to‘g‘ri, ta‘sirchan, chiroyli va yaxshi gapirishga intilishi va unga oid odatiy qoidalar qadimiy tarixga egadir. Bunday odat qadimiy o‘tmishdan hozirga qadar mangu an‘ana sifatida yashab va takomillashib kelgan. Biroq, nutq madaniyati tushunchasi bilan bog‘liq ushbu nutqiy odatlar turli davrlarda muayan xususiyatlari bilan farqlanib turgan. Ayniqsa, adabiy til paydo bo‘lgunga qadar mavjud bo‘lgan nutq odobi (nutq madaniyati) tasavvurlari, adabiy til paydo bo‘lgandan keyingi davr nutq madaniyati tasavvuridan farqlanadi.¹⁰⁰

Nasihat ahli va voizlar zikrida

Voiz kerakki, «qolalloh» so‘z aytsa va «qola rasululloh» muxolafatidin qaytsa, xudo va rasul yo‘lig‘a qadam ursa. O‘zi kirgondin so‘ngra nasihat bila elni ham kivursa. YUrumagon yo‘lga elni boshqarmoq - musofirni yo‘ldin chiqormoqdur va biyobong‘a keturmak va bodiyada iturmakdur. Usrukki, elga buyurg‘ay xushyorliq - uyquvchidekdurki, elga buyurg‘ay bedorliq. Uyqusida so‘z degan jevligon bo‘lur va degondek qilmoq ne degon bo‘lur.

Va‘z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur. Avval bir yo‘lni bormoq kerak, andin so‘ngra elni boshqarmoq kerak. Yo‘lni yurmay kirgan itar va g‘ayri maqsud yerga etar.

Voiz uldurki, majlisig‘a xoli kirgan to‘lg‘ay va to‘la kirgan xoli bo‘lg‘ay. Voizkim, bo‘lg‘ay olim va mutaqqiy – aning nasihatidin chiqqan shaqiy. Ulki, buyurib o‘zi qilmag‘ay, hech kimga foyda va asar aning so‘zi qilmag‘ay. Nazoirxon bila surguvchi maqol – dastiyor bila yirlag‘uvchi qavvol.

---

¹⁰⁰ R.Qo‘ng‘urov va b. O‘sha asar, 25 bet.

Qit'a:

Voizki, dastyorsiz o'lmas suxanguzor,
Anga yorodu munga ayolg'uvchi hukmi bor.
Tengri so'zin ayolg'uvchi bo'lmay deya olmag'ay,
Bir soz bo'lsa ham kerak ul qilg'ay ixtiyor.¹⁰¹

Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz. Harzago'ykim, ko'p taqallum surgay, itdebdurkim, kecha tong otqunga hurgay. YAmon tillik andoqkim el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur. Nodoning muvahhish-harzag'a bo'g'zin kirmog'ishakning jihatsiz qichqirmog'i. Xo'shgo'ykim, so'zni rifq va musovo bila aytg'ay, ko'ngulga yuz g'am keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'zdadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila o'lukka jon berdi, go'yo bu jihatdin erdi.

Makruheki, harzasi tavil va ovozi karihdur, o'zi savti bila qurbaqag'a shahibdur. Ahli saodatlar ruhbaxsh zulolig'a manba' ham til, ahli shaqovatlar nahs qavqabig'a matla' ham til. Tiliga iqtidorlig'-hakimi xiradmand; so'ziga ixtiyorsiz – laimi najand. Tilki fasih va dilpazir bo'lg'ay-xo'broq, agar ko'ngul bila bir bo'lg'ay.

Til va ko'ngul xo'broq a'zodurlar insonda; savsan va g'uncha marg'ubroq rayohindurlar bo'stonda. Odame til bila soyir bila hayvondan mumtoz bo'lur va ham aning bila insonga sarafroz bo'lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidir.

Ayn ul-quzot til sharafidin Masih guftor bo'ldi va Husayn Mansur til sur'tidin dorg'a sazavor.

Bayt:

Har necha biymi hajr so'zi oshiq o'lturur,
Vuslat bashorati yana jismig'a jon berur.

---

¹⁰¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom -T. 1998. 32-33 – betlar.

Tildin azubat dilpissandur va liynat sudmand. Chuchuk tilki, achchig'liqqa evruldi, zarari om bo'ldi, qandniki, muskir boda qildilar, xarom bo'ldi. CHuchuk so'z sof ko'ngullarg'a qo'shdur, barcha atfol tab'ig'a muloyim halvofurushdur.

Bayt:

Xush so'zga kim o'lsa mastu behush,
Sharbat aro zahrni qilur no'sh.

Harkimki, so'zi yolg'on zohir bo'lg'och uyolg'on. Yolg'onni chindek aytquvchi suxanvar-kumushni oltun ro'kach qiluvchi zargar. Yolg'on afsonalarda uyaltirguvchi, yolg'onchi uyquda takallum surguvchi. Yolg'on aytguvchi g'aflatdadur. So'zning asnofi bag'oyat cho'qdur, yolg'ondin yamonroq sinfi yo'qdur.

Ulki yolg'on bila sarfi avkot etgay, anga bu yamon kelmagay yana mubohot etgay. Agar mustami'inni g'ofil topqay, yolg'onin ching'a o'tkarsa maqsudin hosil topqay. Zihi tengrig'a yamon, ne tengridin, ne xalqdin sharmanda. Mundoq nahsning chun erur yuzi yamonliq sari, bu nuhusatshior qutlug' uydin tashqari.

Bayt:

Ul kishini qutlug' evdin tashqari surmak kerak,
Qutlug' ev dunyo durur, ya'niki, o'lturmak kerak.

Birovkim, yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on yuzin yoqlag'ay, kabira gunohdur-agarchi miqdori o'ksukdur.

Bayt:

Zahrning oz esa miqdori dog'i muhlikdur,
Ignaning no'g'i zaif ersa dog'i ko'r qilur.

Ulki, so'zni bir yerdin yana bir yerga yetkurgay, elning o'tgan gunohini o'z bo'ynug'a indurg'ay. Nammomliq chin so'zga ma'mnudur. Agar zuhur etgay-xayol qilki, yolg'on so'zga ne yetgay.

Soʻz tergovchining agar ulugʻi, agar kichigi-bilki erurlar tamugʻ oʻtining tutrugʻi.

Bayt:

Kim soʻzni terib aytguvchi ogʻziga bergay,
Molik ani doʻzax oʻtining dudigʻa tergay.

Ulki, juz quvvat daʻvisi izhor qilmas, goʻyoki, haqning qaviy ulmatin erkanin bilmas. Odameki, quvvat xayolin koʻngliga kechirur-tufrogʻedurkim, el urgʻoch uchurur. Dunyo dor ul-havodisdur va anga koʻngul bogʻlamoqqa gʻaflat boisdur. Olam umrdek bevafo dur va aning davlatigʻa eʻtimod qilmoq xato.¹⁰²

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 13 tom. T.: 1997.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 14 tom. T.: 1998.
3. Alisher Navoiy. Vaqfiya. T.: 1991.
4. Alisher Navoiy. Lisonut tayr. 11 tom. T.: 1996.
5. B.Ahmedov. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T.: 1985.
6. B.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lugʻat T.: 1993.
7. M.Joʻrayev. El desa Navoiyni T.: 1991.
8. B.Oʻrinboyev, A.Soliyev. Notiqlik mahorati T.: 1984.
9. Nusratullo Atoulllo oʻgʻli Jumaxoʻja. Istiqlol va ona tilimiz T.: 1998.
10. N.M.Mallayev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
11. R.Qoʻngʻurov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubi asoslari T.: 1992.

---

¹⁰² R.Qoʻngʻurov va b. Oʻsha asar, 23-24 - betlar.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY NOTIQLIK SAN'ATI HAQIDA

Savollar

1. Husayn Voiz Koshifiyning voizlik san'atiga bag'ishlangan qanday asarlari mavjud?
2. Alisher Navoiy va Husayn Voiz Koshifiy o'rtasidagi munosabat qanday bo'lgan?
3. Voiz va Koshifiy so'zlarining ma'nosi nima anglatadi?
4. Husayn Voiz Koshifiy haqida nimalarni bilasiz?

Topshiriqlar

1. Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoni» asaridagi nutqqa, nutq san'atiga oid fikrlarni aniqlang.
2. Husayn Voiz Koshifiy maddohlarni necha guruhga ajratadi.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda Hirotda yashab ijod etgan taniqli olim va notiq bo'lgan. Uning «Tafsiri Husayni», «Axloqi Muhsiniy», «Anvori Suxayliy» kabi asarlari juda mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy Alisher Navoiyning zamondoshi va do'sti bo'lgan. U notiqlikda, xususan, va'zxonlikda nihoyatda mashhur bo'lganligi uchun ham «voiz» unvoniga sazovor bo'lgan. «Koshifiy» - kashf etuvchi, degan ma'noni anglatadi. Odamlar Husayn Voizning har bir va'zidan so'ng yangi-yangi narsalarni kashf qilganlar, egallaganlar. Husayn Voiz Koshifiyning asarlarida hikoya, rivoyat, she'riy parchalar joy olgan bo'lib, yuksak axloqiy g'oyalari - poklik, imon, e'tiqod, ezgulik tarannum etiladi. Uning asarlarida pand-nasihat va hikmat keng o'rin olgan. Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoni» asarida javonmardlik, uning qoida va xususiyatlari asoslab berilgan. Ayniqsa, futuvvat asoslari va tasavvuf g'oyalari o'rtasidagi o'xshashlik keng talqin etilgan. Husayn Voiz Koshifiy 1505 yilda Hirotda vafot etgan.

Futuvvatnomai sultoniyyoxud Javonmardlik tariqati

Ikkinchi fasl: Ma'raka tuzuvchi so'z ahli haqida.

Ular uch toifa bo'ladilar: birinchi toifa - maddohlar, g'azalxonlar va saqqollar. Ikkinchi toifa - xosago'ylar va bisotandozlar. Uchinchi toifa - qissa so'yलगuvchilar va afsona aytuvchilar (ya'ni, baxshilar). Bularning ayrimlari haqida alohida to'xtab o'tamiz.

Maddohlar va g'azalxonlar haqida

Shuni bilgilki, futuvvat ahli (ahli shadd) orasida maddohlarning martabasi eng balanddir. Buning sababi shuki, ahli bayt, xonadon muhabbati barchaning ko'nglida mavjud va agar birov boshqa birovni sevsa, sevgilisining ta'rifini tilidan qo'ymaydi... Maddohlar shunday xususiyatga ega kishilardirlar va uzluksiz ahli bayt ta'rifida so'z aytadilar va xonadonning yodida so'z aytish bilan vaqt o'tkazadilar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, to'rt xil deb aytgil: Birinchidan - o'zlari badehatan ijod qiluvchilar, ular o'zlari she'r aytish qobiliyatiga ega bo'lib, hikoyatu rivoyatlarni nazmga tushurib, bayon qilaveradilar. Ikkinchi xili - boshqa shoirlarning she'r, hikoya yoki badehalarini ijro etib, xalqqa foyda yetkazuvchilardir. Bu toifani roviylar deb ataydilar va ular ham maddohlar jumlasidandirlar. Uchinchi xili maddohlik barobarida boshqa ishlar bilan ham shug'ullanib, xalqqa fayz yetkazuvchilardir. Masalan, saqqolar (suv tarqatuvchilar) shunday kishilar bo'lib, ularning ishidan odamlar xursanddirlar. To'rtinchi toifa har yerdan har xil baytlarni yod olgan kishilar bo'lib, ular eshikma-eshik yuradilar, qasida aytib non yig'adilar va maddohlikni gadoylik, deb tushunadilar. Bularni agarchi qiyofalariga qarab maddoh desalarda, aslida ushbu jamoaga muvofiq emasdirlar.

Agar maddohlik odobi nechta bo'ladi, deb so'rasalar, beshta deb aytgil: avval shuki, doimo taqvo va tahoratda bo'lsin... Uchinchidan, g'arazli niyatda va qasd olish uchun maddohlik qilmasin. To'rtinchidan, boylikka berilgan bo'lmasin. Beshinchidan, madhda oshirib mubolag'a qilish bilan shug'ullanmasin.

Agar maddohning nechta sifati bo'lishi kerak, deb so'rasalar, aytgilki, maddohning yigirma sifati bo'ladi. Bular: sidh, sabr, shukr, zudh (parhez), toat, qanoat, muhosaba (umr hisobini olish), muroqaba, xudo yodida tafakkurga berilish (tavozi', taslim, ixlos, karam, nisor, mujohada (jidu jahd qilmoq), tafakkur, tavakkul kam yeyish, kam uxlash va shafqatli bo'lish.

Agar maddoh hazar qiladigan sifatlar nechta, deb so'rasalar, o'ttizta deb aytgil. Bular: g'aflat, g'urur, aybjo'ylik, riyo, mayxo'rlik, qaro ko'ngillilik, zino, badaxloqlik, janjalkashlik, yaramas va no-shoista so'z aytish, va'dani buzish, masxara-mazax qilish, noo'rin ta'na, yolg'on gapirish, yolg'on qasam ichish, birodarlarni g'iybat qilish, tuhmat qilish, gap tashish, g'ammoqlik, hasad, makkorlik, odamlarni yomonlash, boylikka hirs qo'yish, zulm, baxillik, ko'p uxlash va ko'p yeyish.

Agar maddohlar bir-birlari bilan munosabatda qaysi qoidalarga rioya qilishlari kerak, deb so'rasalar quyidagi oltita qoidaga deb aytgil: avval shuki, bir-birlari bilan do'st bo'lsinlar... Uchinchidan, bir-birlari bilan kelishmay ish boshlamasinlar. To'rtinchidan, zaif-ojizalarni qatorlaridan surub chiqarmasinlar. Beshinchidan, bir-birlarining hurmatini saqlashda qilcha gumon-shubhaga yo'l qo'ymasinlar, toki hamma yerda muhtaram va aziz bo'lsinlar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, uch xil deb aytgil. Bir xillari faqat she'r o'qiydilar, she'rni ravon va ifodali o'qib, tinglovchilarga zavq bag'ishlaydilar. Ikkinchi xillari nasriy asarlar, mo'jaz gaplar, ibora va ta'rifu tavsiflar (qasidaxonlikni) nasr bilan ado etadilar va bu toifani g'arraxon (chiroyli o'qiydiganlar) deb ataydilar. Uchinchi xillari nasr va nazmni aralashtirib o'qiydilar. Bu toifani murassa'xon (so'z ustasi), deb aytadilar. Va bularning kamol fazli, martabalari oldingi ikki guruhdan balanddir.

Agar maddohlarga xos alomatlar nimadan iborat, deb so'rasalar, aytgil: maddohlarning o'ziga xos alomati to'n va xirqa kiyishda emas. Ular har qanday to'nni kiyib yurishlari mumkin. Ammo ularning boshqalardan ajralib turuvchi tashqi alomatlari bor. Bu - nayza, tavq (xalqa, belbog') supra (dasturxon), chiroq va bolta (qurol) olib yurishlaridir... Nayza - o'zini himoya qilish belgisi, tavq - maddohning qaysi martabada ekanligini ko'rsatuvchi belgi, dasturxon - saxiylik va qo'li ochiqlik alomati, chiroq - ko'ngil ravshanligi, ya'ni

futuvvat yerlari muhabbatini ko'ngil ichida yoniq saqlash, o'zini yondirib bo'lsa ham, o'zgalarni isitish, o'zgalar diliga yorug'lik, safo bag'ishlash alomati...

Qissaxonlar va afsona aytuvchilar haqida

Shuni bilki, qissa o'qish va qissa eshitishning foydasi katta. Birinchidan, kishi o'tgan ajdodlarning ishi va ahvolidan xabardor bo'ladi. Ikkinchidan, odam g'aroyib va ajoyib voqea, sarguzasht-larni eshitsa, fikri va ko'zi ochiladi. Uchinchidan, o'tganlarning zahmatu uqubatlaridan xabardor bo'lsa, hech kim bu dunyoda tashvish-g'amdan ozod emasligini anglab, ko'ngli taskin topadi, tasalli bo'ladi. To'rtinchidan, o'tgan podsholar davlati va mulkining zavolini eshitsa, dunyo moliga mehri susayadi, boylik kishiga vafo qilmasligini bilib oladi. Beshinchidan, qissa eshitgan behad ko'p ibrat oladi, tajriba orttiradi. Bas, ma'lum bo'ladikim, o'tmish ajdodlarning qissalarida foyda ko'p, agar bo'lib o'tgan voqealar bo'lsa, aytuvchi va o'quvchi bilan birga eshituvchi ham undan naf' topadi va agar g'ayri voqe' (to'qima) bo'lsa, aytuvchi uchun gunoh hisoblansa-da, ammo eshituvchi uchun foydali va savobdir...

Agar ma'arakada kursi (sandali) qo'yishning ma'nosi nima, deb so'rasalar, javob berib aytil: buning ma'nosi shuki, kimningkim iste'dodi hunari bo'lsa, u qolgan odamlardan balandroq o'tirishga loyiq, Chunki boshqalar uning diydoridan bahramand bo'lishlari kerak. Agar sandalini kim uchun qo'yadilar, deb so'rasalar, san'atkor, hunarmand kishilar uchun deb ayt. Zero podsholar ham pahlavonlikda, so'z hunarida nom qozonganlarni siylab, ularni kursiga o'tqazadilar. Bas, so'z maydonining pahlavoni bo'lgan kishilarni kursiga o'tqazib, qadrlasa arziydi. Agar kursining nechta rukni bor, deb so'rasalar, to'rtta deb aytil: ikkita ostki va ikkita ustki ruknlar. Ikkita ustki rukn nimaga ishora, deb so'rasalar, aytil: biri - bilim va ikkinchisi - aqlu farosat, zehnu zakovatga ishora. ya'ni sandalida o'tirgan odam bilimi va zakovati bilan har bir ma'arakada qanday so'zga talab borligini anglasin va shunga qarab so'z aytsin. Sandalining ostki ikki rukni nimaga ishora, deb so'rasalar, biri - sabrga, ikkinchisi - sabotga ishora deb aytil. Ya'ni, sandaliga chiqib o'tirgan odam chidamli bo'lishi,

o‘z ishiga mustahkam, sobit bo‘lmog‘i lozim. Har narsaga o‘rnidan turib, yengiltaklik qilmasligi kerak.

Agar qissaxonlik necha xil bo‘ladi, deb so‘rasalar, ikki xil bo‘ladi deb aytgil: birinchisi hikoyat aytish (o‘qish), ikkinchisi - she‘rxonlik. Hikoyat aytishning esa sakkizta qoidasi bor. Avval shuki, qissaxonlik boshlanganda, agar kishi qissani boshlovchi bo‘lsa, u ustoz ta‘limini olgan, ustoz huzurida o‘tkargan kishi bo‘lishi kerak. Va agar qissani tugatuvchi bo‘lsa, o‘zi mustaqil takrorlagan bo‘lsin, toki esidan chiqib, tutilib qolmasin. Ikkinchidan, chapdastlik bilan dadil so‘zga kirishsin, xomlik va lanjlik ko‘rsatmasin. Uchinchidan, ma‘raka qanday asarni qabul qilishini anglasin va el rag‘bati ko‘proq bo‘lgan asarlarni tanlasin. Ammo me‘yorni saqlasin. To‘rtinchidan, hikoya davomida nasrni gohi-gohida nazm bilan qo‘shib olib borsin, lekin bu eshituvchilarga malol kelmaydigan darajada bo‘lsin. Ulug‘ ustozlar: nazm-qissaxonlikda bamisoli taomga solinadigan tuzdir - agar kam bo‘lsa, taom ta‘msiz bo‘ladi va agar ko‘paysa sho‘r bo‘ladi, deganlar. Bas, me‘yorni saqlash lozim. Beshinchidan, yolg‘on va ishonarsiz so‘zlarni gapirmasin, toki elning nazaridan qolmasin. Oltinchidan, kinoyali tushunilmaydigan so‘zlarni aytmasin, Chunki bu eshituvchilarni ranjitadi. Yettinchidan, tama‘ bilan odamlar joniga tegmasin, gadoylik qilmasin. Sakkizinchidan, qissaxonlikni tez tugatmasin va haddan ziyod cho‘zmasin ham, o‘rtalikni saqlasin.

Agar she‘rxonlik odobi nechta, deb so‘rasalar, oltita deb aytgil: birinchidan, she‘rni ohong bilan o‘qisin, ikkinchidan, so‘zni odamlar qalbiga joylay olsin. Uchinchidan, agar biror mushkil (tushinilishi og‘ir) bayt paydo bo‘lsa, yig‘ilganlarga uni sharhlab, mazmunini izohlab bersin. To‘rtinchidan, eshituvchiga malol keladigan ish qilmasin. Beshinchidan, gadoylik qilmasin, mubolag‘ali qasamlar ichmasin. Oltinchidan, o‘qigan she‘rining muallifini ma‘raka oxiri yoki boshida tilga olib, duo qilsin.

Afsona aytuvchilar ham qissaxonlarga o‘xshash bo‘lib, aytib o‘tilgan qoidalar ularga ham tegishlidir.

ABDULLA AVLONIY NOTIQLIK SA'NATI HAQIDA

Savollar

1. Abdulla Avloniyning qanday asarlarini bilasiz?
2. «Turkiy guliston yoxud axloq» qanday asar va u necha bobdan iborat?
3. Asarda odamlar xulqi, xatti-harakati nuqtai nazaridan necha guruhga bo'linadi?
4. Muallif tarbiyaning qanday turlari haqida fikr yuritadi?
5. Bola tarbiyasida nimalar muhim ekanligini ta'kidlaydi?
6. «Hifzi lison» deb nimaga aytiladi?
7. Abdulla Avloniy milliy tilni saqlash masalasida nima deydi?
8. Axloq nima va uning qanday ko'rinishlari bor?
9. Xulq nima va uning qanday ko'rinishlari bor?
10. Diyonat deganda nimani tushunasiz?

Topshiriqlar

1. Turkiy guliston yoxud axloq asarini sinchiklab o'qing.
2. Asar yuzasidan bahs-munozara o'tkazish uchun savollar tuzing.
3. Asardan kerakli va muhim o'rinlarni daftaringizga yozib oling.
4. Kishi tabiati bilan bog'liq bo'lgan so'zlarni izohi bilan yozing.
5. Vijdon, hayo, diyonat, qanoat, sabr, ilm, adolat to'g'risida qisqa yozib oling.
6. Yomon xulqlar: g'azab, jaholat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, hasad, tama to'g'risida qisqacha daftaringizga yozib qo'ying.
7. Yaxshi va yomon xulqlarni ifodalovchi so'zlarni o'zbek tilining izohli lug'ati yordamida ko'chirib yozing.
8. Vatan tuyg'usi kitobini o'qing va bahsga tayyorgarlik ko'ring.

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida uning 1913-yilda yozgan va 1917-yilda ikkinchi bor nashr qilingan «Turkiy guliston yoxud axloq asari» XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o‘rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir. Bu asar mazmun tomonidan muallifning boshqa ijtimoiy va pedagogik asarlari bilan uzviy bog‘liqdir.

XX asr boshlarida bunday asarni o‘zbek tilida birinchi bo‘lib Abdulla Avloniy yaratdi va ta‘lim - tarbiya ishlarida uni tadbqiq etdi. Abdulla Avloniy arab, fors, rus va ozarbayjon tillarini yaxshi bilgan olim edi. Uning qardosh xalqlar va chet tillarini bilishi pedagogik va poetik ijodining taraqqiyoti uchun katta zamin hozirladi.

«Turkiy guliston yoxud axloq» kitobi katta - kichik 64 bobdan iborat bo‘lib, har bir bob ta‘lim - tarbiya masalasiga bag‘ishlanadi hamda biri ikkinchisini to‘ldiradi, takomillashtiradi. Yozuvchi bu asarini yaratishda xalq pedagogikasidan keng foydalanadi.

Abdulla Avloniy «Tarbiya» sarlavhasi ostida tarbiya turlari haqida fikr yuritadi: 1. «Tarbiyaning zamoni», 2. «Badan tarbiyasi», 3. «Fikr tarbiyasi», 4. «Ahloq tarbiyasi». Bolani tarbiyalashda bu to‘rt masala g‘oyat muhim ahamiyat kasb qilishini ta‘kidlaydi.

Bola tarbiyasida muallif bola yashab turgan sharoit, muhit, kishilarning roli katta ekanligini ko‘rsatadi va bu soha oila, maktab sharoitini ham nazar-e‘tibordan chetda qoldirmaydi. Tarbiya bolaning ahloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta‘sir etishni e‘tirof qiladi va otionalarni o‘z bolalarini tarbiya qilishga chaqiradi. Ta‘lim bilan tarbiya bir-biri bilan bog‘liq bir butun jarayon ekanligini ta‘kidlaydi.

Abdulla Avloniy til masalasiga katta e‘tibor beradi, tilni xalq bilan bog‘lab talqin qiladi: «Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurgan oyinayi hayoti til va adabiyotidir». U o‘z asarida har bir kishining o‘z ona tilini mukammal bilishi, har bir so‘zni o‘z o‘rnida ishlatishi, milliy-adabiy tilning taraqqiy uchun jonkuyarlik qilishi zarurligini qayd qiladi. «Hifzi lison» deb har bir millat o‘z ona tili va adabiyotini saqlamakni aytilur».

«Turkiy guliston yoxud axloq»ning birinchi sahifasidan to so‘nggi sahifasigacha Avloniyning insonparvarlik g‘oyalari ifodalgan. U hamma narsadan avval xalq manfaatini ko‘zlashni, xalqqa xizmat qilishni birinchi o‘ringa qo‘yadi.

Abdulla Avloniy insonning eng yomon xulqlaridan g'iybat va adovatning bir-biriga yaqinligini va g'iybatning oqibati adovat bilan tugashini ko'rsatib o'tadi. U deydi: «G'iybat sohibi lazzat o'rniga o'z boshiga yoki bir boshqa kishining boshiga bir balo hozirlaydur. Chunki so'z borub g'iybat qilinmish kishining qulog'iga etar, g'azab qoni harakatga kirar, g'iybatchidan o'ch olmak fursatini poylar...Shu tariqa g'iybatdan tug'ilgan adovat cho'zilmoqg'a oid bo'lib, dushmanlik zo'rayib, o'z oralaridagi xususiy janjallar ila aziz umrlarini o'zdirub, umumiy xalq foydasi uchun ishlanadurgan milliy ishlardan mahrum bo'lmaklari ila barobar aholining orasidan ittifoqning yo'qoluviga sabab bo'lurlar».¹⁰³

Axloq

So'ylasang so'yla yaxshi so'zlardan,
Yo'qsa jim turmoqing erur yaxshi.
O'ylasang yaxshi fikrlar, o'yla,
Yo'qsa gung bo'lmoqing erur yaxshi.
Ishlasang ishla yaxshi ishlarni,
Yo'qsa bekorlig'ing erur yaxshi.¹⁰⁴

Fikr tarbiyasi

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g'ayratlik bo'lishiga sabab bo'latur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so'ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo'lsa ham, ikkisi bir - biridan oyilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kapidur.

Masalan: joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin o'lmadig'i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to'ldurub ziynatlangan eski imorat ham o'lturishga yaramaydur. Basharti

---

¹⁰³ Qarang. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T. 1992. 3-9 – betlar.

¹⁰⁴ Abdulla Avloniy. O'sha asar. 17-bet.

o‘ltursa, insonlar: «Eski uyga yangi zoldivor», «Kir ko‘ylakka jun jiyak», «Mis qozong‘a loy tuvoq» deb hajv, kulgi qilurlar.

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo‘lur o‘tkur.
Fikrning oyinasi olursa zang,
Ruhi ravshan zamir o‘lur benur.¹⁰⁵

Yaxshi birla yursa, har kim maqsudi hosil bo‘lur,
Yursa nodonlar ila, bir kun borib qotil bo‘lur.
Kattalar qilgan nasihatni kichiklar olmasa,
Oqibat xulqi buzuq bir beadab johil bo‘lur¹⁰⁶

Iffat

Iffat deb nafsimizni gunoh va buzuq ishlardan saqlamoqni aytilur. Boshimizga keladurgan kulfat va zahmatlarning aksari yomon tilimizdan, andozadan ortiq so‘ylaganimizdan kelur.

O‘ylamay so‘ylagan og‘rimay o‘lar,
Fikr ila so‘ylagan yig‘lamay kular.

Hifzi Lison

Hifzi lison deb har bir millat o‘z ona til va adabiyotini saqlamagini aytilur. Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidur. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmaqdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun kundan - kun unutmak va yo‘qotmaqdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdirmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo‘lg‘on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o‘z yerinda ishlatmak va so‘zlamak lozimdur. Zig‘ir yog‘i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur.¹⁰⁷

---

¹⁰⁵ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 15-bet.

¹⁰⁶ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 17-bet

¹⁰⁷ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 32-bet

«Yohu! Bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqub ketduk. Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir», - demishlar. Bobolarimizga yetushg'on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va ahtarsak, yo'qolganlarini ham toparmiz. «Yo'qolsa yo'qolsun o'zi boshimga tor edi», - deb Yovrupo qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmak zo'r ayb va uyatdur. Payg'ambarimiz: «Erlarda jamol lison va tildur», - demishlar.

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Iltifoti ruhim, rahmonim,
Tug'ildig'im kundan aylading ulfat,
O'lguncha ayilma, ey jonim.
Menga ilmu adab san o'rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millating ruhini ko'targuchisan
Eng muqaddas karamli sultonim.

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdir. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurgan tarozisidur. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so'zlagan so'zidan bilurlar. «Quruq so'z quloqg'a yoqmas», - demishlar.

Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurgan bo'lmasa, asallarilari orasida g'ung'ullab yurgan qovoqlari kabi quruq g'ung'ullamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurgan qattig' kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: «Ko'p o'yla, oz so'yla», - demishlar.

Tillarning eng yaxshisi so'zga usta til, so'zlarning eng yaxshisi bilub, oxirini o'ylab so'ylangan so'zdur.

Go'zallik yuzda ermas, ey birodar,
So'zi shirin kishi har kimga yoqar.
So'zing oz bo'lsinu ma'noli bo'lsun,
Eshitkanlar qulog'i durga to'lsun.

So‘zing bo‘lsa kumush, jim turmak oltun.,
Misi chiqq‘ay so‘zing ko‘p bo‘lsa bir kun.
Ko‘paygan so‘zni bo‘lgay to‘g‘risi oz,
Shakarning ko‘pidan ozi bo‘lur soz.

G‘iybat

Agar jurmu gunah bo‘lsun desang oz,
Tilingni saqla g‘iybatdan qishu yoz.
Quloqqa paxta tiq, g‘iybat eshitma,
Shikoyatchi kishiga bo‘lma damsoz.¹⁰⁸

Adovat

Adovat balosi bizlarni netdi,
Adovat qilma deb haq bizga aytdi.
Zudlik qilduk, mol va davlatlar ketdi,
Moldan o‘tub, oxir jonlarga yetdi.¹⁰⁹

Adabiyotlar

1. Abdulla Avloniy Turkiy guliston yoxud axloq. T.: 1992.
2. A.Ibrohimov, X.Sultonov, N.Jo‘rayev. Vatan tuyg‘usi T.: 1996.

---

¹⁰⁸ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 51-bet.

¹⁰⁹ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 15-bet.

MUNDARIJA

Kirish	3
«O‘qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san’ati» kursining maqsad va vazifalari.....	5
Nutq madaniyati va muloqot madaniyati.....	12
Nutq madaniyati va adabiy til.....	14
Nutq madaniyati va adabiy me’yor.....	18
Nutq madaniyati va nutqning kommunikativ sifatleri.....	23
Til va nutq. Nutq odobi.	31
Nutq madaniyati va uslubshunoslik.....	36
Nutq madaniyati va terminologiya	40
Notiqlik san’ati tarixidan	47
Notiqlik san’ati turlari.....	58
Adabiyotlar.....	62
G‘arb notiqlik san’ati.....	63
Sharq notiqlik san’ati.....	68
Xalq og‘zaki ijodida nutq odobi	85
Kaykovus nutq va notiqlik san’ati haqida.....	94
Alisher Navoiy nutq va notiqlik san’ati haqida.....	100
Husayn Voiz Koshifiy notiqlik san’ati haqida.....	110
Abdulla Avloniy notiqlik san’ati haqida.....	115

R.RASULOV, Q.MO‘YDINOV

**O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI
VA NOTIQLIK SAN’ATI**

(O‘quv qo‘llanma)

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2020

Muharrir:	Sh.Kusherbayeva
Tex. muharrir:	A.Moydinov
Musavvir:	A.Shushunov
Musahhih:	Sh.Mirqosimova
Kompyuterda sahifalovchi:	N.Raxmatullayeva

E-mail: tipografiyacent@mail.ru Tel: 71-245-57-63, 71-245-61-61.

Nashr.lits. AIN№149, 14.08.09. Bosishga ruxsat etildi 03.01.2020.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 7,25. Nashriyot bosma tabog‘i 7,75.

Tiraji 100. Buyurtma № 4.

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko‘chasi, 171-uy.**